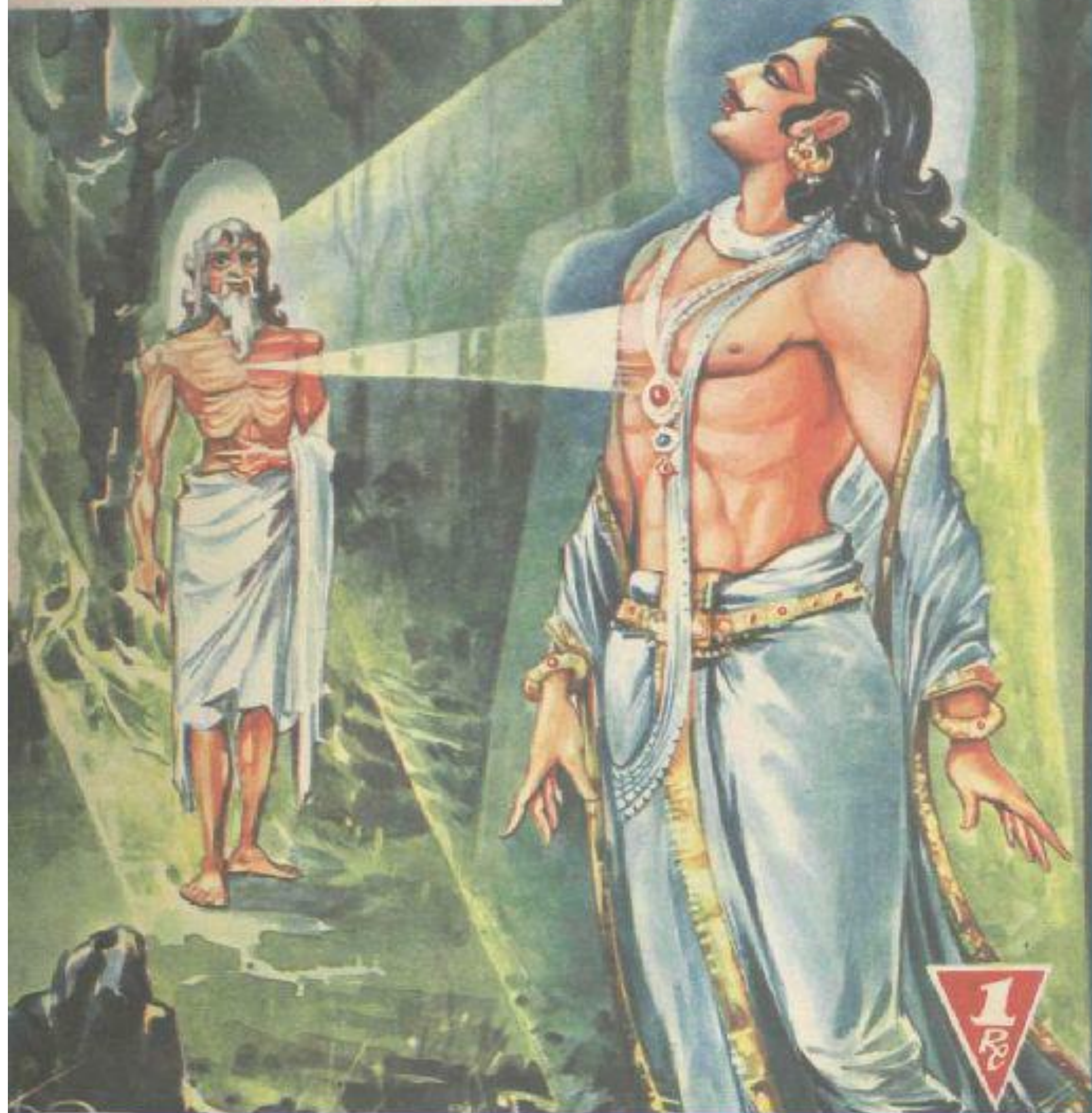
ऑगष्ट १९७४

अमरवाणी

सत्संगात् भवति हि साधुता खलानाम्,
साधूनाम् न हि खलसंगमात् खलत्वम्;
आमोदम् कुसुमभवम् मृदेव धत्ते,
मृद्गंधम् न हि कुसुमानि धारयंति ॥ १ ॥

[सत्पुरुषांच्या संगती दुष्टांचा स्वभाव साधुत्व ग्रहण करतो; परंतु दुष्टांच्या संगतीत सत्पुरुषांच्या स्वभावात दुष्टपणा येत नाही. फुलावर पडलेल्या धुळीला फुलांचा वास लागतो, परंतु मातीत पडलेल्या फुलाला मातीचा वास लागत नाही.]

कर्पूरधूली रचितालवाल:,
कस्तूरिका कुंकुम दोहदश्री:,
पन्नीरनीरै रभिषिच्यमान:,
प्रांचं गुणं मुंचति किं पलांडु:? ॥ २ ॥

[कांद्याला कापराच्या पुडीचे अळे करून त्याला कस्तूरी केशर इत्यादिक सुगंधी द्रव्यांचे (किती) खत घालून गुलाबपाणी घातले तरी तो आपला वास सोडील का ?]

विद्यया विमलया प्यलंकृतो
दुर्जन: सदसि मास्तु कश्चन;
"साक्षरा:" विपरीतताम् गता:
केवलम् जगति तेपि "राक्षसा:" ॥ ३ ॥

[निर्मल विद्येचा प्रसाद असूनही दुर्जन हा सभेत (म्हणजे चार चौघांच्या समाजात) राहू शकत नाही. कारण असे हे "साक्षरा:", म्हणजे शिकलेले असतात ते जगात उलटे, म्हणजे उजवीकडून डावीकडे वाचल्यास "राक्षसा:" राक्षस सिद्ध होतात.]

वास (दुर्गंध)

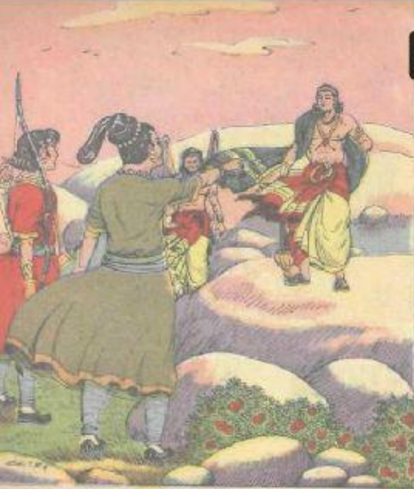
यक्ष पर्वत

[२५]

[खड्गवर्मा व जीवदत्त मणिभूषणसह ज्या ठिकाणी रात्री उतरले होते त्या ठिकाणी एक राक्षसीण आली. तिच्या नवऱ्याकडून जीवदत्ताने यक्षपर्वताविषयी माहिती विचारून घेतली. मध्यरात्रीच्या सुमारास मणिभूषणला एक विचित्र आवाज ऐकू आला. त्याला वाटले, राक्षस त्यांना खायला येत आहेत. म्हणून तो ओरडू लागले. पुढे–]

मणिभूषणचा आवाज ऐकून जीवदत्ताची झोप मोडली. खड्गवर्मा मणिभूषणला धीर देत म्हणाला–"अरे मणिभूषणा! तू उगाच भितो आहेस. त्या दोघां राक्षसांना तू मणिरंजित यक्ष नाहीस, त्याचा नोकर आहेस व तुझे नाव मणिभूषण आहे, हे मी सांगितले, तेव्हां ते निघून गेले."

परंतु त्यानंतर मणिभूषणला झोप आली नाही. कारण जीवदत्ताने त्याला धीर दिला होता तरी त्याच्या मनाचे समाधान झाले नव्हते. उजाडेपर्यंत तो जागाच होता. परंतु उरलेली रात्र निर्विघ्न पार पडली. उल्लेख करण्यासारखी एकही गोष्ट घडली नाही. सूर्योदय होतांच खड्गवर्मा व जीवदत्त उठले. प्रातर्विधी वगैरे उरकून घेऊन परत पडावाजवळ आले. मणिभूषणने सुकाणू धरले आणि होडी किनाऱ्या किनाऱ्याने चालू लागली.

सुमारे अर्ध्या तासाने पडाव किनाऱ्या लगतच्या एका जागी येऊन थांबला. तेथे नदी वळण घेऊन पुढे वहात होती. म्हणून किनारा थोडा चिंचोळा झाला होता व नदी आत गेल्यासारखी वाटत होती. मणिभूषणने पडाव त्या बाजूला वळविला आणि किनाऱ्यावर उतरून म्हणाला–"हाच यक्षपर्वत आहे. आता तुम्ही उतरा." तेवढ्यात त्याचे लक्ष पर्वतावर एका विशिष्ट जागेवर खिळले व तो आश्चर्य करीत उद्गारला–"ओ हो हो! ते पहा माझे धनी मणिरंजित आपल्याला भेटायला इकडेच येत आहेत."

दाखविलेल्या दिशेकडे पहात पडावातून खाली उतरले आणि त्यांनी डोंगराकडे जास्त न्याहाळून पाहिले. खडकाळ डोंगरातून उतरून एका खडकावर ऐन तरुण वयात असलेला एक यक्ष त्यांना दिसला. त्याच्या हातात एक लहानशी गदा होती. तो टक लावून खड्गवर्मा व जीवदत्त दोघांकडे पहात होता.

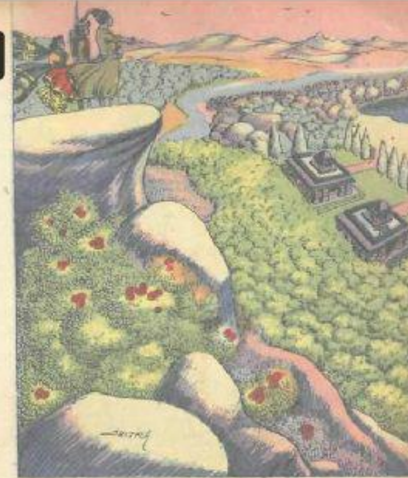
मणिभूषण पुढे वाट दाखवीत चालू लागला आणि खड्गवर्मा व जीवदत्त त्याच्या पाठीमागून चालत यक्ष होता तेथे येऊन पोचले. तो दोघांकडे करड्या नजरेने पहात म्हणाला–"खड्गवर्मा आणि जीवदत्त! तुमचे दुःसाहस पाहून मी थक्क झालो आहे. 'बुद्धिः कर्मानुसारिणी!' असे थोरां मोठ्यांचे सांगणे आहे. परंतु तुमच्याजवळ ते सांगून काय उपयोग?"

जीवदत्ताने मणिरंजिताकडे एकदां पायापासून डोक्यापर्यंत पाहिले व स्मित करून म्हणाला–"मणिरंजिता! राजकन्या पद्मावतीला येथील दगडी रथाला जो हलवील तोच खरा शूर असे पटवून देऊन इकडे येणाऱ्यांना ठार करण्याचा उपक्रम तू छान चालविला आहेस! परंतु तू टाकलेल्या या भयंकर जाळ्याची दोरीच तुला फाशीची दोरी ठरणार आहे. कोठे आहेत दोघी

आणि कोठे आहे तो दगडाचा रथ? मुकाट्याने सांग."

ते ऐकून मणिरंजिताची मुद्रा एकाएकी उग्र झाली. त्याने आपली गदा वर उचलली. तितक्यात खड्गवर्मा आपल्या तलवारीच्या मुठीवर हात ठेवीत म्हणाला–"मणिरंजिता! तुला वाटत असेल की तुझी गदा पाहून आम्ही जागच्या जागी थिजून जाऊ. परंतु लक्षात ठेव, आमच्या हातात तुला कायमचा धडा देऊं शकेल अशी शस्त्रे आहेत. त्या दगडी रथाला आम्ही हलवू शकलो नाही तर तू पाहिजेतर आमचा वध करण्याचा विचार कर. तेव्हां कदाचित राजकन्या पद्मावती तुला फार मोठा शूर मानून तुझ्याशी विवाह करील ही,–अर्थात वसंतकुमारीची गोष्ट मी आतांच सांगू इच्छित नाही! तेव्हां प्रथम तो दगडाचा रथ आहे कोठे हे तरी दाखविशील!"

मणिरंजिताला भयंकर राग आला व तो आतां काही बोलणार एवढ्यात मणिभूषण म्हणाला–"घाई करू नकोस मणिरंजिता! या दोघां तरुणांना कदाचित ओळखले नसशील. मी तुला मित्र म्हणून सावध करतो आहे. पुढे तुला पश्चात्ताप करावा लागेल. तेव्हां प्रथम तो दगडी रथ आहे तिकडे दोघांना घेऊन चल!"

मणिरंजित थोडा नरमला आणि चालू लागला. थोड्या वेळाने सर्व पर्वतातल्याच एका विस्तीर्ण व समतल अशा जागेत येऊन पोचले. ती जागा फारच मनोहर व शांत उद्यानासारखी होती. त्या प्रदेशाच्या उतरणीवर पुष्कळशी फुलझाडे व फळझाडे फुलां फळांच्या भाराने वांकलेली होती. त्यांच्या मध्यभागी रथाकृती असलेल्या थोड्या थोड्या अंतरावर दोन इमारती होत्या. त्यांच्यापैकी एकीवर उभ्या राहून दोघी तरुण युवती दोघां क्षत्रिय तरुणांकडे कुतूहलपूर्वक दृष्टीने पहात होत्या.

जीवदत्ताने एकदां त्या दोघींकडे पाहिले व विचारले–"मणिरंजिता! त्याच का रे

तू पळवून आणलेल्या दोघी राजकन्या–पद्मावती आणि वसंतकुमारी ?"

"होय ! त्याच त्या दोघी तुमचा काय तो पराक्रम स्वतःच्या डोळ्यांनी पाहण्यासाठी येथे उभ्या आहेत !" असे व्यंग्योक्तीने सांगून मणिरंजित एका बाजूला वळून बोटाने दाखवीत म्हणाला–"अणि तो पहा, तोच तो दगडी रथ आहे !" त्या वेळी तो दांत ओठ चावीत होता जणुंकाही त्या दोघांच्या शौर्य व पराक्रमाला तो आव्हान करीत होता.

तेथून जवळच सुमारे वीस फूट उंचीचा एक दगडी रथ होता. रथापासून खालच्या बाजूस डोंगर उतरणीवर पसरलेला होता.

'अस्सं' अशा अर्थाने पहात अगदी बेदरकारपणे त्या बाजूला चालू लागले. लगेच मणिरंजितने "मणिभूषणा !" असे म्हणत बाजूला वळून पाहिले. परंतु त्याला तो जवळपास कोठेच दिसला नाही.

त्याचा मित्र काही बोलल्या सांगितल्याशिवाय निघून गेलेला पाहून मणिरंजित आश्चर्यचकित झाला आणि मुकाट्याने दगडी रथाकडे चालू लागला. खड्गवर्मा व जीवदत्त दोघांनी रथाच्या चारी बाजूला एकदां फिरून पाहिले. जीवदत्ताने खाली वांकून रथाचा पाया पाहिला व खड्गवर्माला म्हणाला–"खड्गवर्मा ! हा रथ डोंगरात कोणी आणून टाकलेला नाही. येथेच एका मोठ्या खडकाला कोणीतरी रथाकृतीत कोरून काढलेला आहे. खाली बारीक उजेड दिसतो आहे, लोक हळूहळू बोलत असल्याचा भास होतो आहे."

जीवदत्त ते म्हणाल्याबरोबर तलवार लागल्यासारखा उडी मारून मणिरंजित म्हणाला–"रथाखालून उजेड दिसतो आहे आणि कोणीतरी बोलल्यासारखं वाटते आहे म्हणतोस ? अशक्य ! अशक्य !"

"अशक्य कसं काय म्हणतोस ? डोंगरात जे हिरे आणि माणिक्ये आहेत सोने आहे

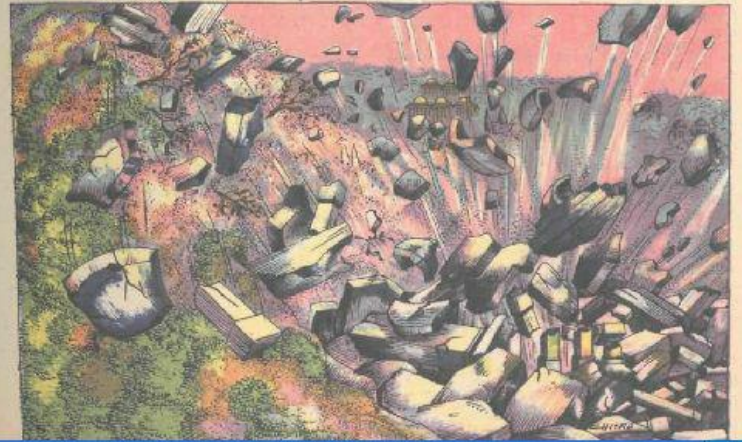
लोक मुके नाहीत, ठाऊक आहे का ?" जीवदत्त मणिरंजिताला थोडेथोडे दटावून म्हणाला.

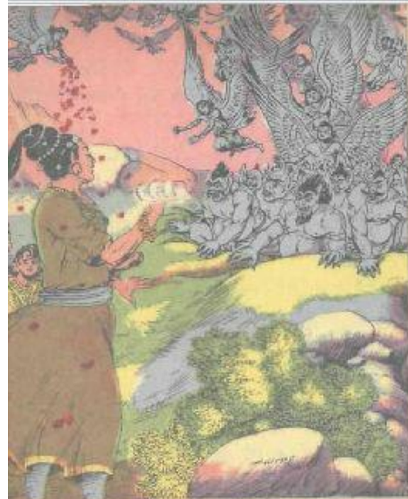
मणिरंजित थोडा वेळ किंकर्त्तव्यविमूढ स्थितीत उभा राहून थोडचाशा करड्या आवाजात म्हणाला–"कोणी रे सांगितले तुला ते ? तो दुष्ट मणिभूषणच वाटते ते सांगणारा ?"

"बिचाऱ्या मणिभूषणावर कां राग काढतो आहेस ? तो तुझा मित्र की नोकर कोणास ठाऊक, पण तो आमच्याशी तुझ्या विषयी जे काही बोलला त्यावरून आम्हांला काहीच बोध झाला नाही. मी आपल्या दिव्य दृष्टीने या पर्वतातल्या सर्व गोष्टींची माहिती काढून घेतली आहे." जीवदत्त हंसत स्मित करीत म्हणाला.

मणिरंजित दोन्ही नाकपुड्यातून नागासारखा फूत्कार सोडीत ओरडला–"तुझ्या या बढाया सोड आणि दगडी रथाला तू हालवून दाखवितो म्हणालास तो तुझा पराक्रम काय तो दाखव, मला थोडा पाहू दे ! तुझा पराक्रम पाहण्यासाठी पद्मावती त्या इमारतीवर केव्हांपासून वाट पहात उभी आहे !"

जीवदत्तने खड्गवर्माकडे सार्थक नजरेने एकदां पाहिले आणि जवळच डोंगराच्या उतरणीवर रथाकृतीच्या इमारतींकडे बोट दाखवीत म्हणाला–"राजकन्या उभ्या

आहेत त्या इमारतीच्या जवळची इमारत तुझी राहण्याची जागा आहे, नाही का रे मणिरंजिता ?"

"होय! तो प्रश्न विचारण्याची गरज तुला कां रे वाटली ?" मणिरंजिताने विचारले.

"काही नाही, ती इमारत आतां ढासळून खाली पडणार आहे, ती पहा तू!" असे म्हणत जीवदत्त मंत्र म्हणू लागला आणि आपली कुबडी दगडी रथावर ठेवून रथाला जोराने एक लाथ मारली.

त्याबरोबर भूकंप झाल्यासारखा आवाज झाला आणि रथ जागचा हलला. नंतर जवळच डोंगराच्या उतरणीवर मणि-

बाणांसारखा वेगाने जाऊन आदळला आणि वाडा व तो दगडी रथ खापरासारखे तुकडेतुकडे होऊन जमिनीवर पसरले. त्या वाड्याचे मोठमोठे तुकडे आणि दगडी रथाचे तुकडे आकाशात उडाले आणि फुला फळांच्या झाडावर येऊन पडले.

पापणी लवायच्या आत घडलेली ती भयंकर घटना पाहून मणिरंजिताचा आपाद-मस्तक देह हादरला. तरी त्याने स्वतःला सावरून एका क्षणात आपली गदा जीव-दत्ताला मारण्यासाठी उचलली. परंतु तेवढ्यात खड्गवर्माने तलवार उपसून त्याला अडविले.

जीवदत्ताला इतका आनंद झाला की तो स्वतःचे हंसू आवरू शकला नाही. त्याने त्याला वसुमती गंधर्वाने दिलेले कांशाचे झांकण हातात घेतले आणि जोराने वाज-विले. दुसऱ्या क्षणाला तो दगडी रथ हालला आणि त्याच्या खालच्या तळघरातून काही राक्षस, गंधर्व वर येऊन ओरडू लागले.

जीवदत्तने त्यांना शांत व्हायला सांगितले व म्हणाला—"तुम्ही सर्व या क्षणापासून बंदी मुक्त झालां आहां. तुम्ही आपापल्या घरी निघून जा." नंतर कांशाचे झांकण वर उचलून जोराने वाजवीत म्हणाला— "हे कांशाचे झांकण आमच्या देशाच्या

दिले आहे. तुमच्यापैकी कोणी गंधर्व असेल तर त्याने पुढे येऊन हे झांकण खुशाल घेऊन जावे."

गंधर्वांपैकी एकजण पुढे आला आणि जीवदत्ताने दिलेले झांकण घेऊन ते एकदां श्रद्धा भक्तिपूर्वक डोळ्याला लावले. जीवदत्त बंदीमुक्त झालेल्या राक्षसांना विचारीत होता तेवढ्यात "मेलो!" अशी मणिरंजिताची किंकाळी ऐकू आली. जीव-दत्ताने त्या आवाजाकडे वळून पाहिले. खड्गवर्माने त्याला खाली पाडले होते आणि त्याच्या छातीवर पाय ठेवून तलवारीचे टोक त्याच्या कंठावर ठेवले होते. ते दृश्य त्याला दिसले.

ते पाहून जीवदत्तला परमानंद झाला. खड्गवर्मा त्याला म्हणाला—"काय रे याला ठार करू या की जीवदान देऊ या? याने दोघां राजकन्यांना पळवून आणून त्यांना दुःखी केले. त्यांच्या आईवडिलांना जी काळजी करावी लागली ती थोडी आहे का?"

त्याच वेळी तेथे राजकन्या पद्मावती व राजकन्या वसंतकुमारी आल्या. वसंत-कुमारी मणिरंजिताला त्या स्थितीत पाहून म्हणाली—"या नीचाला ठार करील त्या-च्याशीच मी लग्न करीन अशी प्रतिज्ञा

केली होती. स्वतःच्या डोळ्यांनी हा ठार झाल्याचे मी पाहू शकले नाही तर आयुष्य-भर ब्रह्मचारिणीच राहीन."

खड्गवर्मा वसंतकुमारीचे अपरूप सौंदर्य पाहून मूर्तिवत् तिच्याकडे पहात उभा राहला. तिच्याशी विवाह करावयाचा म्हणजे मणिरंजिताला ठार करावे लागणार! म्हणून त्याला कंठस्नान घालण्यासाठी त्याने तलवार उचलली. तेवढ्यांत आकाशवाणी झाली—"थांबा!" सर्वांनी आकाशाकडे पाहिले.

त्याच वेळी एक हंसाकृती विमान आकाशातून समोर उतरले. त्यातून यक्षराज व मणिभूषण बाहेर आले. यक्षराज सर्वां-

कडे एकदां पाहून म्हणाला–"खड्गवर्मा व जीवदत्त! तुम्ही शूर वीर आहां. मला मणिभूषणच्या तोंडी सर्व वृत्त कळले आहे. यक्ष कुलांगार अशा या मणिरंजिताला तुम्ही प्राणदान द्या. यापुढे तो जिवंत राहला तरी मेलेल्यासारखाच आहे."

खड्गवर्मा काय करावे या विचारात असतां जीवदत्त म्हणाला–"खड्गवर्मा! यक्षराज म्हणाले ते तू ऐकलेंच आहेस. मणिरंजिताला क्षमा करून सोडून दे."

"पण मग वीरपुरच्या राजकन्येच्या प्रतिज्ञेचे कसं काय?" खड्गवर्मा म्हणाला. त्या वेळी त्याची दृष्टी तिच्या अशांत मुद्रेवर होती. ती मान खाली करून पद्मावती उभी होती तिकडे निघाली.

यक्षराज स्मित करून म्हणाला–"मणिरंजित जिवंत असून मेलेलाच आहे, हे मी यापूर्वीच सांगितले. म्हणून वसंतकुमारीची प्रतिज्ञा भंग होत नाही. आतां मीच दगडी रथ हालविणाऱ्या थोर वीर जीवदत्ताशी पद्मावतीचे व खड्गवर्माशी वसंतकुमारीचे [illegible] आणा!"

मणिभूषणाने विमानातून चार हार आणले आणि जीवदत्त, खड्गवर्मा, पद्मावती व वसंतकुमारी प्रत्येकाच्या हातांत एकेक हार दिला. पद्मावती व जीवदत्ताने परस्परांना हार घातले आणि त्यानंतर खड्गवर्मा व वसंतकुमारीने परस्परांना हार घातले. सर्वांनी टाळ्या वाजवून दोन्ही जोडप्यांना आशीर्वाद दिले.

नंतर यक्षराजाने दोन्ही जोडप्यांना विमानात बसायला सांगितले व म्हणाला–"आतां तुम्ही सांगाल तेथे हे विमान उतरेल. एक महिनाभर तुम्ही या विमानात विहार करा. त्यानंतर माझे विमान माझ्याकडे परत येईल."

यक्षराजाचा निरोप घेताना खड्गवर्मा व जीवदत्त म्हणाले–"कोणत्या शब्दांत आम्ही आतां आपले आभार मानू?" त्यांनी नमस्कार केल्यावर विमान उडू लागले आणि वीरपूरच्या दिशेने उडू लागले.

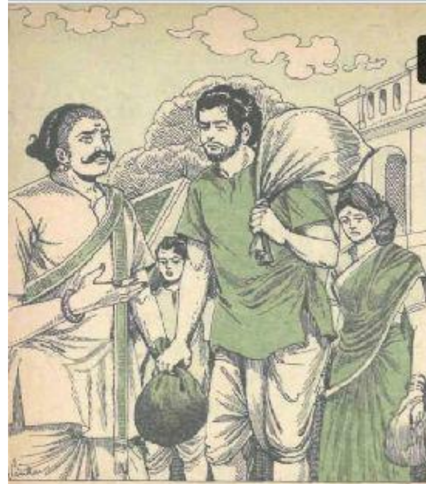

ऋणानुबंध

विक्रमादित्याने हट्ट सोडला नाही तो झाडाजवळ गेला प्रेत खांद्यावर काढून घेतले आणि नेहमीप्रमाणे मौन होऊन स्मशानाच्या दिशेने निघाला. तेव्हां प्रेतात बसलेला वेताळ त्याला म्हणाला–"राजा! तू कोणत्या तरी मित्राच्या स्नेहबंधनात पडून हा त्रास सहन करीत आहेस का? अरे, स्नेहाचे, इतके मनाला काय लावून घेतोस? मैत्रीचे संबंध तुटून जातात रे! त्याचे उदाहरण म्हणून तुला मी एक गोष्ट सांगतो. लक्ष देऊन ऐक." असे सांगून वेताळ गोष्ट सांगू लागला.

फार पूर्वी एका गावी शंकर आणि केशव नावाचे जीवश्चकंठश्च असे दोन मित्र रहात असत. ते सामान्य स्थितीतलेच होते. लग्न झाल्यावर दोघांच्या जबाबदाऱ्या वाढत गेल्या आणि जीवन कष्टसाध्य वाटू लागले. म्हणून दोघांनी जवळ जे काही होते ते

वेताळाच्या गोष्टी

विकून चार पैसे गोळा केले आणि परदेशात जाऊन व्यापार करू लागले.

त्यांना व्यापारधंद्यात बराच फायदा होऊ लागला. मध्यंतरी शंकरला एक मुलगा झाला आणि केशवला एक मुलगी झाली. शंकरने आपला स्नेहसंबंध पिढ्यान् पिढ्या कायम रहावा यासाठी केशवच्या मुलीला आपली सून करून घ्यायचे ठरविले. त्या गोष्टीस केशवने होकार दिला.

दोन्ही मुलं लग्नाच्या वयाची झाली तेव्हां दोघां मित्रांनी सुमुहूर्तावर त्यांचे लग्न करून द्यायचे ठरविले. परंतु त्याच सुमारास शंकरच्या दुर्दैवाने त्याची व्यापारी गलबते बुडून गेल्याचे समजले.

त्याच्या सावकारांनी त्याला दिलेले कर्जाऊ रुपये त्याचे घरदार विकून वसूल करून घेतले. शंकरला आतां त्या गावात तोंड दाखविणे शरमेचे वाटू लागले. तो बायको मुलाला घेऊन परगावी जायला निघाला.

ते पाहून केशव त्याला भेटून म्हणाला– "मित्रा! आपण आपल्या मुलांचे लग्न करून घ्यायचे नव्हते का ठरविले. तसं करूया."

शंकर म्हणाला–"आतां मी अगदी गरीबीच्या स्थितीत आहे. तू आपल्या बरोबरीचा संबंध पाहून मुलीचे लग्न करून टाक."

केशव म्हणाला–"मित्रा! तू एवढे मनाला कां लावून घेतोस? माझं आहे ते निराळं कां समजतोस? देवाची अवकृपा झाली त्याला कोण काय करणार?"

परंतु शंकरला ते मान्य नव्हते. केवशने किती सांगितले, परंतु व्यर्थ!

शंकर दक्षिणेकडील प्रदेशातल्या मोत्यांचा व्यापार असलेल्या नगरात जाऊन एका जेव्हेऱ्याच्या दुकानात मुलासह नोकरी करू लागला. त्याला चांगला अनुभव होता व तो इमानदार होता, म्हणून त्या जेव्हेऱ्याला पुष्कळ फायदा होऊ लागला. चार पैसे जमल्यावर शंकरने स्वतःचे दुकान काढले.

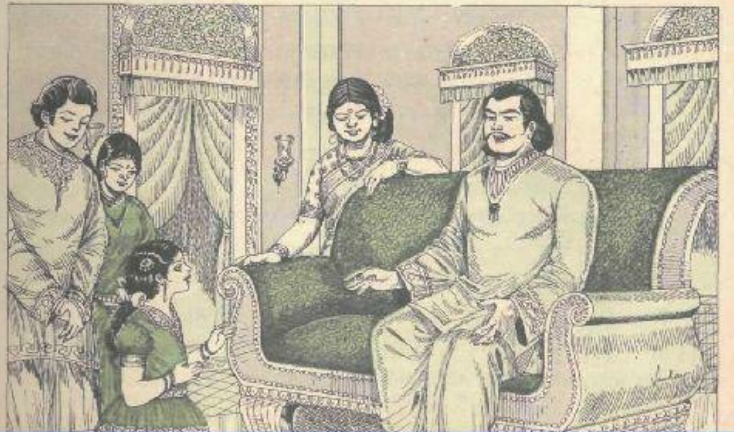
उर्जितावस्थेत आणले.

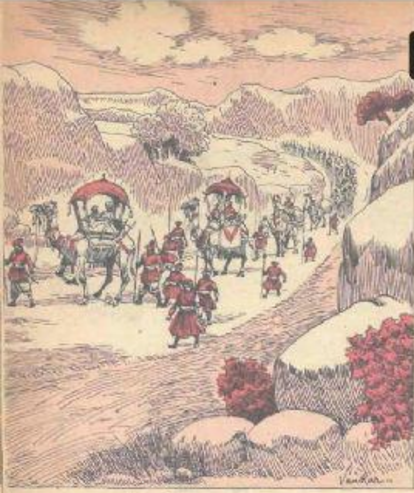
शंकरने एक योग्य मुलगी पाहून तिच्याशी आपल्या मुलाचे लग्न करून दिले. काही दिवसांनी त्याला एक नातदेखील झाली. त्याने नातीचे नाव मालती असे ठेवले. मालती जन्मल्यानंतर शंकरचा व्यापार चांगलाच जोराने चालू लागला. थोड्याच दिवसात त्याची गणना श्रीमंत व्यापाऱ्यात होऊ लागली.

शंकर निघून गेल्यावर केशवने आपल्या मुलीचे लग्न एका दुसऱ्या व्यापाऱ्याच्या मुलाशी करून दिले. त्या मुलीला एक मुलगा झाला. त्याचे नाव वसंत असे ठेवण्यात आले.

वसंत मोठा झाल्यावर एकदां केशवला त्याचे व्याही म्हणाले–"हे पहा, अरबस्तानात आपल्या कडील मालाला फार मागणी आहे, असे ऐकतो. त्या देशातला खजूर, शिलाजित वगैरे पदार्थांना आपल्या देशात चांगली मागणी आहे. एकदां जाऊन येऊ या कां? आपलं भाग्य चांगलं असेल तर कोट्याधीश होऊ!"

केशवने होकार दिला. प्रवासासाठी आवश्यक उंटांचा तांडा भाड्याने ठरविण्यात आला. अरबस्तानात ज्या मालाला चांगली किमत मिळेल असे त्यांना वाटले तो माल विकत घेऊन त्यांनी उंटांवर लादला आणि दोघे व्याही सकुटुंब प्रवासाला निघाले

काही दिवस प्रवास सुखाचा झाला. कोणतेच विघ्न आले नाही. परंतु एक दिवशी रात्री सर्व निश्चितपणे झोपले असतां, चोरांच्या टोळीने हल्ला केला आणि जे जागे होते त्यांना ठार करून मालासह चोर उंटांना पळवून घेऊन गेले. त्या हल्ल्यात केशवचा नातू वसंत याला सोडून सर्वांना चोरांनी ठार केले. केशवचे कुटुंब व त्याच्या व्याह्यांचे कुटुंब सर्वांची त्या हल्लचात कत्तल झाली. काही उरले ते जख्मी होऊन आपापल्या जागी पडले होते.

जिवंत राहले ते फार कष्टाने हिंडत कसेबसे त्या वाळवंटाच्या बाहेर आले. त्या [illegible] जावेसे वाटेना. कारण तेथे त्याची विचारपूस करणारा देखील कोणी नव्हता. मिळेल ते खात, जागा मिळेल तेथे विश्रांती घेत आणि वाट फुटेल तिकडे हिंडत राहीला.

काही वर्षे असाच फिरत राहल्यावर वसंत त्या मोत्याच्या मंडीच्या गावी येऊन पोचला. तो शंकरच्या दुकानासमोर उभा राहून विचारू लागला–"काय हो, काही काम मिळेल का?"

अगदी अशक्त व उन्हाने काळवंडलेल्या त्या तरुण मुलाला पाहून शंकरला दया आली. त्याने त्याला जवळ बोलावून निरखून पाहिले तर त्याच्या तोंडावळ्यावर शंकरला केशवची आठवण होईल अशा काही खुणा दिसल्या. म्हणून त्याने त्याला विचारले–"काय रे मुला, तू कोठला राहणारा? तुझ्या बाबांचे नाव काय? आजोबांचे नाव काय?"

वसंतने आपली पूर्ण ओळख सविस्तर सांगितली.

शंकरला या दैवदुर्विलासाचे आश्चर्य व दु:ख वाटले. म्हणाला–"बाळा! तुझे आजोबा माझे फार मोठे मित्र होते. तू माझ्याकडेच रहात जा."

वसंत हुशार मुलगा होता. त्याला पाहील्याव [illegible] रक्ताचे नाते जोडून बळकट करणे शक्य झाले नाही. परंतु आतां पुन्हां चांगली संधी मिळाली आहे हे पाहून त्याने आपल्या नातीचे वसंतशी लग्न करून देण्याचे ठरवून तसे केले देखील. आपल्याला चांगला नातजांवई मिळाल्याबद्दल त्याला फार आनंद झाला.

येथवर गोष्ट सांगून वेताळाने विचारले–"राजा! वसंत देशोधडीला लागलेला आणि अनाथ असा मुलगा असूनही त्याला आपली नात देऊन शंकरने, केशवशी त्याची जी मैत्री होती ती रक्ताचा संबंध जोडून कायम केली. परंतु पूर्वी त्यानेच नाही का तसा संबंध जोडण्याचा केशवने आग्रह केला असतां नकार दिला होता? तो कां? त्यावेळी त्याची आर्थिक स्थिती वाईट होती व केशवने आपल्या मुलीचे लग्न शंकरच्या मुलाशी करून देतो असे म्हटले होते. परंतु ती गोष्ट नाकारून आपल्या मित्राला सोडून तो परदेशी कां निघून गेला? या प्रश्नांची समाधानकारक उत्तरे माहीत असून तू दिली नाहीस तर तुला परिणाम माहीतच आहे, तुझ्या डोक्याची शंभर शकले होऊन तुझ्याच पायांवर लोळू लागतील."

विक्रमादित्य म्हणाला–"शंकरच्या मनातले केशवविषयीचे प्रेम कधीच कमी झाले नव्हते. परंतु तो स्वाभिमानी होता. केशवने त्याच्याशी जो सद्व्यवहार दर्शविला तो एक प्रकारे उपकारच आहे असे त्याला साहजिकच वाटले. तो भार त्याला नको होता. उपकाराचे ओझे वहन करणे अशा माणसांना शक्य होत नसते. केशव आपले सर्वस्व घालवून बसला असता तरी त्याच्या मुलीला त्याने आपली सून करून घेतले असते. परंतु तसे झाले नाही. परंतु ती परिस्थिती केशवच्या नातवाच्या दुर्दैवाने त्याच्यावर आली. तेव्हां त्याने त्याला आपली नात देऊन आपला नातजांवई करून घेतले."

अशा तऱ्हेने राजाचे मौन भंग होताच वेताळ प्रेतासह नाहीसा झाला आणि पुन्हां झाडाला जाऊन लोंबकळू लागला.

मूर्ख कोण?

एका गावी दोघे मित्र रहात होते. दोघे एकदां आपापल्या नोकरांचा मूर्खपणा वर्णन करून सांगू लागले. दोघां नोकरात जास्त मूर्ख कोण हे ठरवायचे होते.

एका मित्राने आपल्या नोकराच्या हातात एक पैसा देऊन म्हटले–"अरे! तू लगेच बाजारात जा आणि एक रत्नहार घेऊन ये!" त्याला उत्तर म्हणून "हा आलोच!" असे सांगून तो नोकर पैसा घेऊन निघाला.

दुसरा आपल्या नोकराला म्हणाला–"अरे! तू उद्यानात जाऊन मी तेथे आहे का नाही, पाहून ये." नोकर होकारार्थी मान हलवून निघून गेला.

आपापल्या नोकरांचा मूर्खपणा पाहून दोघे खूप हसले.

नोकर वाटेत कोठे तरी परस्परांना भेटून बोलू लागले.

"आमच्या मालकांना मूर्ख नाही म्हणावयाचे तर काय म्हणावयाचे? नाहीतर त्यांनी बाजारातून रत्नहार आणायला मला सांगितले असते का? आज रविवार आहे. दुकाने बंद आहेत की नाही?" एकजण म्हणाला.

"आमचे मालक तरी कमी आहेत का? त्यांनी माळ्याला बोलावून ते उद्यानात आहेत की नाहीत हे विचारले असते तर?" दुसरा नोकर म्हणाला.

सुतार पक्षी

फार दिवसांपूर्वीची गोष्ट आहे एका जंगलाशेजारी दोन लाकूडफोडे रहात असत. ते दोघे दररोज जंगलात जाऊन लाकडे तोडून विकीत. असेच एकदां ते दोघे बराच वेळ जंगलात फिरत राहिले, परंतु त्यांना जळाऊ लाकडांच्या बेताचे एकही झाड आढळले नाही. शेवटी निराश होऊन दोघे घरी निघाले असतां वाटेत त्यांच्यापैकी एकाला एक चंदनाचे झाड आकस्मिकपणे दिसले. तो आपल्या मित्राला म्हणाला–"अरे पाहिलेस का ते चंदनाचे झाड आहे!"

"खरंच की रे! मी झोप मोडून जागा होत असतां मला हे झाड स्वप्नात दिसलं होतं!" दुसरा म्हणाला.

"दिसलं म्हणून काय झाले रे?" पहिल्याने त्याच्या त्या म्हणण्याचा खोल हेतू ओळखून विचारले.

"देवाने म्हणूनच मला या वाटेने घरी परतायला प्रेरणा दिली. तेव्हां हे झाड माझे आहे!" दुसरा म्हणाला.

"परंतु मीच नाही का दाखविले ते तुला? मी दाखविले नसते तर हे झाड येथे आहे, हेदेखील तुला कळले नसते. म्हणून न्यायाने हे माझे झाड आहे. तरी मी असा लोभी नाही. तुझ्याबरोबर अन्याय करणार नाही. तू माझ्याबरोबर आहेस म्हणून, आपण दोघे हे झाड अर्धे अर्धे वांटून घेऊ या. ही न्यायनीतीला धरून गोष्ट होईल." पहिला म्हणाला.

ते ऐकून दुसरा संतापून म्हणाला–"देवाचे म्हणणे नाकारणार का तू? स्वप्नात देवाने हे झाड मला दाखविले होते. नंतर देवाने मलाच हे झाड प्रथम दाखविले. असे असून ही तू त्यात अर्धा वांटा मागू लागला आहेस का? ते होणार नाही, सांगून ठेवतो.

पाहिजे तर झाडाच्या एक दोन फांद्या मी तोडून देतो. नाकबूल केलेस तर देवाच्या अनुज्ञेने मी तुझे डोके फोडून मोकळा होईन."

पहिला धर्मभीरू होता. दुसरा जे म्हणाला ते बरोबर असेल असे समजून म्हणाला–"कर बाबा, :तुला हवं असेल तसं!" नंतर दुसऱ्याने दिलेल्या दोन फांद्या घेऊन तो त्यात संतोष मानून निघून गेला.

दुसऱ्याने आपल्या हुशारीची प्रशंसा स्वतःच करीत फुलून जाऊन उरलेले चंदनाचे झाड तोडले आणि सर्व लाकडे घरी पोचती केली.

पहिला, जे घडले त्या गोष्टीचा विचार करू लागला आणि त्याच नादात वाट

जंगलात भटकत भटकत दमला आणि शेवटी एका दगडावर विश्रांती घेण्यासाठी लवंडला आणि कोणीतरी "कोण आहे ते?" विचारीत असल्याचा त्याला भास झाला आणि त्याच्या पाठोपाठ "घशाला कोरड पडली आहे!" असा कण्हत कोणीतरी बोलला. त्याने उठून आवाजाच्या दिशेने पाहिले तेव्हां त्याला झाडीत चांदण्याच्या उजेडात एक झोपडी दिसली. झोपडीत कोणीतरी असल्यासारखे त्याला वाटले. तो घाईघाईने आत गेला तेव्हां मरणाला टेकलेली एक म्हातारी त्याला दिसली. त्याने एका मडक्यातले पाणी काढून तिला पाजले.

लाकूडफोड्याला जवळ बोलवून म्हणाली– "बाबा रे! आतां मी काही क्षणाची पाहुणी आहे. फक्त एक इच्छा मनात उरली आहे, माझा देह चंदनाच्या लाकडांनी जाळला जावा. तसे झाले तर माझा आत्मा शांत होईल."

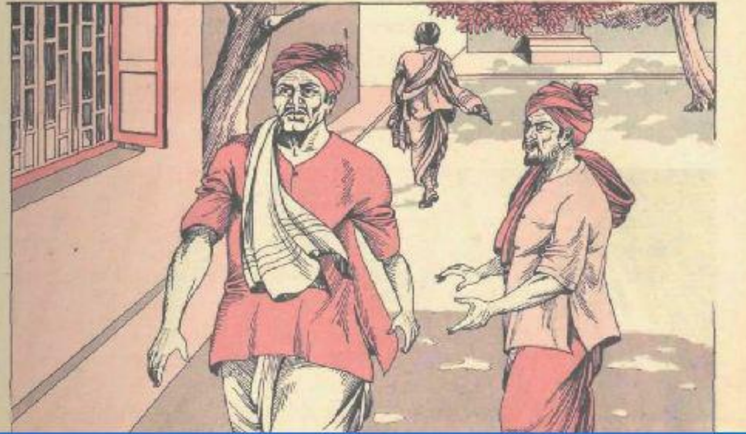
लाकूडफोड्या म्हणाला–"आजी बाई! मी फार गरीब आहे, तरी माझ्याजवळ चंदनाच्या दोन फांद्या आहेत. त्या तुला देतो."

"तू फार शहाणा आहेस रे बाळा, तू तसेच कर. माझ्या बिछान्याखालची जमीन खणलीस तर तुला मी सांठवलेले पैसे मिळतील. ते सर्व तू घेऊन जा. त्याचे दहा वाटे करून एक वाटा स्वतःसाठी ठेव आणि बाकी नऊ गोरगरिबांना मदतीसाठी खर्च कर. तुला पुण्य मिळेल. तुला स्वर्गप्राप्ती होईल." असे सांगून म्हातारीने कायमचे डोळे मिटले.

दुसऱ्या लाकूडफोड्याने चंदनाचे सर्व झाड तोडून नेले आणि ते विकून पुष्कळ पैसे मिळविले. त्याने मोठे घर बांधले आणि शेत विकत घेऊन श्रीमंतासारखा राहू लागला. त्याने पहिल्या लाकूडफोड्याची चवकशीसुद्धा केली नाही.

पहिल्याने म्हातारीच्या पैशातले नऊ वांटे गोरगरिबांना मदतीसाठी खर्च केले आणि उरलेल्या एका वांट्यातले काही पैसे खर्च करून स्वतःच्या घराची डागडुजी केली

व जे उरले ते अडीअडचणीच्या वेळेसाठी जपून ठेवून दिले. तो स्वभावाने सज्जन होता, म्हणून लोक त्याला येऊन भेटत व आपल्या सुखदु:खाच्या गोष्टी सांगून त्याचा सल्ला घेत.

सर्व लोक त्याची स्तुती करतात, हे पाहून दुसरा लाकूडफोड्या पहिल्याचा हेवा करी. एकदा तो आपल्या बायकोला म्हणाला– "त्याची एवढी चांगली स्थिती कशी काय झाली कळत नाही बुवा!"

त्याची बायको म्हणाली–"त्याला कोठे तरी फुकटाचे पैसे' मिळाले असावेतसे वाटते. त्यातले थोडेथोडे दररोज आपल्या पिशवीत काढून आणीत असावा."

"तेच असणार!" दुसरा लाकूडफोड्या म्हणाला.

एक दिवशी दुसरा लाकूडफोड्या पहिल्या लाकूडफोड्याच्या पाठोपाठ त्याला कळू दिल्याशिवाय जंगलात गेला. तेथे तो एका पडक्या झाडाच्या फांदीवर बसून राहलेला दिसला. तेथेच त्याला त्याने पहिल्या लाकूडफोड्याकडे जाऊन विचारले–"तुला मिळालेले धन कोठे आहे रे?"

"धन? कोणते धन?" असे आश्चर्यचकित होऊन पहिल्याने विचारले.

चोर लबाड छान सापडला आहे, लपवितो आहे माझ्यापासून, असे त्याला वाटले. तो बसला होता त्या झाडाखालीच धनाचा सांठा असणार असेदेखील त्याला वाटले. त्याने रागाने पहिल्याच्या हातातली कुऱ्हाड ओढून घेतली आणि त्याच्या कपाळावर मारून त्याला ठार केले.

"आयुष्यभर शोधित राहलास तरी तुला ते धन मिळणार नाही." असे म्हणत त्याने प्राण सोडला.

दुसऱ्या क्षणाला दुसरा लाकूडफोड्या सुतार पक्षी झाला. तेव्हांपासून तो व त्याचे सुतारपक्षी वंशज वाळून गेलेल्या झाडाला चोचीने भोंक पाडून धनाचा सांठा आजपर्यंत शोधीत आहेत.

तोंडीस तोड

एका राजाला एक विचित्र स्वप्न पडले. दुसऱ्या दिवशी उठल्यावर ते स्वप्न आपल्या दरबारी मंडळींस व मित्रांस सांगून त्यांना आश्चर्यचकित करून टाकायचे त्याने ठरविले. परंतु उठल्यावर त्याला ते स्वप्नच आठवेना.

राजा फार निराश झाला. त्याने राजधानीतल्या सर्व ज्योतिष्यांना बोलवून विचारले– "मला काल रात्री एक विचित्र स्वप्न पडले. परंतु सकाळी उठल्यावर ते पार विसरून गेलो. ते माझे स्वप्न काय होते हे कोणी सांगितले तर मी त्याला मोठे बक्षीस देईन."

ते ऐकून सर्व ज्योतिषी परस्परांची तोंडे पाहू लागले. एकजण म्हणाला–"महाराज! आमच्या ज्योतिषशास्त्रात स्वप्नात पाहिलेले सांगता येईल असे सूत्र नाही."

परंतु त्यांच्यापकी एकजण धाडस करून म्हणाला–"महाराज! आपण माझ्या एका प्रश्नाचे उत्तर सांगितलेत तर आपणांस पडलेल्या स्वप्नाची गोष्ट मी सांगेन."

"विचार, काय प्रश्न आहे तुझा? राजाने विचारले.

"आपण दिलेल्या बक्षिसाचा उपयोग मी कशा तऱ्हेने करीन हे मेहरबानी करून सांगावे." त्या विक्षिप्त ज्योतिष्याने विचारले.

"ते मला कसे कळणार?" राजाने विचारले.

"जागा असलेल्या माणसाच्या मनात काय आहे हे जर दुसऱ्याला सांगतां येण्यासारखे नसेल, तर इतरांची स्वप्ने कशी काय कळणार?" ज्योतिष्याने विचारले.

राजाने त्या चमत्कारपूर्ण उत्तरावर खूष होऊन त्याला मोठे बक्षीस देऊन निरोप दिला.

महाराजांचा मेहुणा

फार प्राचीन काळची गोष्ट आहे, महासेन नांवाचा राजा सर्व भारत जिंकून चक्रवर्ती झाला. त्याने जिकलेल्या सर्व राजांनी त्याचे मांडलिकत्व स्वीकारले आणि त्याच्या आज्ञेप्रमाणे वागू लागले.

साम्राज्य स्थापन करण्यासाठी अनेक युद्धे केली असून ही महासेन राजाने प्रजेला कधी त्रास दिला नाही. उलट प्रजेच्या सुखसोयींसाठी तो नित्य झटत असे. त्याने अनेक योजना योजून त्या अमलात आणल्या व प्रजेला सुखी केले. म्हणून त्याच्या साम्राज्यात सर्वत्र नेहमी सुकाळ असे. फक्त कोशल देशच काय तो या बाबतीत अपवाद होता.

सर्व मांडलिक संस्थानांत त्याने अमलात आणलेल्या योजना यशस्वीपणे चालू होऊन लोक सुखी झाले. फक्त कोशल राज्यात त्या कां निरुपयोगी ठराव्या हे महासेन राजाला कळेना. त्याने कारण शोधण्याचा पुष्कळ प्रयत्न करून पाहिला, परंतु काही फायदा झाला नाही.

चक्रवर्ती राजाकडे एक राजपुरोहित होते. त्यांचा एक जवळचा नातेवाईक गुणनिधी नावाचा एक भोळा तरुण होता. गुणनिधी बोले ते हंसू येईल असें असे. महासेन विरंगुळ्यासाठी गुणनिधिला बोलवी आणि त्याच्याशी गप्पा गोष्टीत वेळ घालवी.

गुणनिधीच्या मनात देवभक्ती फार होती. भारतात जितकी तीर्थक्षेत्रे आहेत त्यांच्या दर्शनास जाऊन पुण्य संपादन करण्याची त्याच्या मनात फार इच्छा होती. कोशल देशात गावोगावी थोर देव व देवळे आहेत. एवढेच नव्हे तर खोल जंगलात सुद्धा देवळे आहेत हे ऐकून त्या देशाच्या प्रवासाला तो निघाला.

श्री गो. ना. सरनाईक

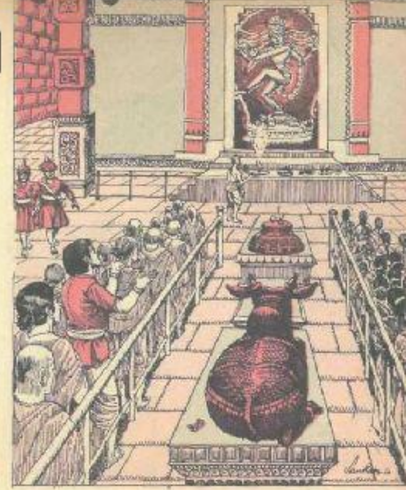
[illegible] प्रवास [illegible] व्हावा व लवकर व्हावा म्हणून राजपुरोहिताने एक रथ आणि उत्तम सारथी बरोबर दिला होता. कोशल देशात पाऊल टाकले ते रामपूर या गावीच. त्या गावी शंकराचे नटराज रूप असलेले देऊळ होते. ग्रामस्थांनी नटराजाचे एक सुंदर देऊळ बांधले होते. गुणनिधी ते देऊळ पाहूनच देहभान विसरला आणि सरळ देवळाच्या गर्भगृहात जाऊन "शंभो, हरहर, महादेव!" म्हणून मोठ्याने ओरडला. त्याची ती आरोळी ऐकून दुसऱ्या क्षणाला दोघे शिपाई कोठून तरी धावत आले व त्यांनी त्याला अटक केली.

"म्हणजे, हे काय?" आश्चर्यचकित होऊन गुणनिधीने विचारले.

"गर्भगृहात ओरडणे हा एक गुन्हा आहे. चल, पाटलांकडे!" शिपाई म्हणाले.

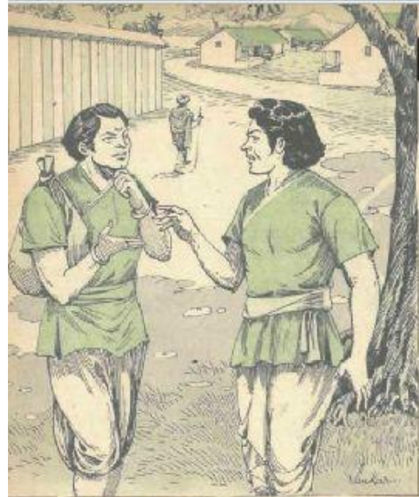
त्याला तो नियम माहीत नव्हता. त्याचा पहिलाच गुन्हा आहे तेव्हां त्याला मेहरबानी करून सोडून द्यावे अशी त्याने विनवणी केली, परंतु शिपायांनी त्याला सोडले नाही. निरुपाय होऊन त्याला त्यांच्या बरोबर पाटलाकडे जावे लागले.

हे सर्व देवळातच पहात असलेला एक तरुण युवक गुणनिधी जवळ जाऊन कानात हळूच म्हणाला—"बिचाऱ्या ब्राह्मणा! यांच्याशी उगाच भांडण कशाला? प्रत्येकाला एकेक रुपया देऊन सुटका करून घे."

गुणनिधीने लगेच एकेक रुपया दोघां शिपायांना दिला आणि स्वतःची सुटका करून घेतली. दोघे शिपाई काही बोलल्याशिवाय निघून गेले.

गुणनिधीला हा एक नवीन व विचित्र अनुभव होता. तो महासेनाच्या साम्राज्यात सर्वत्र फिरून आला होता. परंतु असला अनुभव पूर्वी कधी आला नव्हता. म्हणून काही वेळ तो विचार करीत उभा राहिला. त्यानंतर गुणनिधीने त्या तरुणाचे आभार मानले व आश्चर्यचकित मुद्रेने गर्भगृहात देवाचे नाव घेण्यात अपराध असा काय झाला, त्याला विचारले.

तो तरुण स्मित करून म्हणाला–"या देशात हा गुन्हा आणि तो गुन्हा नाही असा कायदा म्हणशील तर काही एक नाही. केव्हां कोणता गुन्हा ठरेल हे आम्हांला या देशाच्या नागरिकांनाच माहीत नाही. आम्हांला एक गोष्ट माहीत आहे की राजाच्या शिपायांनी गुन्हा सांगून आम्हांला कैद केले की त्यांच्या हातावर चार पैसे ठेवायचे आणि स्वतःला सोडवून घ्यायचे. पाटलासमोर जावेच लागले तर त्याची आणखी जास्त मोठी मूठ भरायची."

गुणनिधी चकितच होऊन गेला. हा उघड लाचलुचपतीचा प्रकार आहे, म्हणावयाचा चक्रवर्तीला या गोष्टीची

अशा राजवटीला आळा घातला असता. परंतु चक्रवर्तीशी त्याची चांगली ओळख असल्याची गोष्ट कळू न देता तो म्हणाला–"म्हणजे पाटील सुद्धा लांच खातो म्हणावयाचा. तर मग तुमच्या महाराजांच्या कानापर्यंत ही गोष्ट का नाही नेत?"

"फिर्याद काय करणार? तो राजाचा मेहुणा आहे ना!" तो तरुण म्हणाला.

तो स्वतः राजपुरोहिताचा नातेवाईक असल्याचे गुणनिधीने सांगितल्यावर तो तरुण म्हणाला–"आपण ही गोष्ट पाटील-बुवांना सांगितली तर या पुढे तुम्हांला कोणत्याही प्रकारचा त्रास सहन करावा लागणार नाही."

गुणनिधीने तसे केले. त्यानंतर त्याला त्या गावात कोणत्याही प्रकारचा त्रास झाला नाही. सर्व गोष्टी सुरळीतपणे चालू राहल्या. इतर गावात देखील तो तसेच करीत गेल्यामुळे त्याला कोणत्याही प्रकारचा त्रास झाला नाही व त्याची तीर्थयात्रा निर्विघ्नपणे पार पडली. परंतु त्याला प्रत्येक गावी रामपूरला आलेला लाचखाऊपणाचा अनुभव मात्र आला. त्या देशाचीप्रजा असो किंवा नसो, त्याला राजाचे शिपाई भय दाखवून लाच घेत आणि आपल्या

त्यांची तोंडे कसे बंद करीत हे त्याला आढळून आले. अधिकाऱ्यांविरुद्ध राजाकडे गाऱ्हाणे न्यायला लोकांना भीती वाटे. कारण त्यांच्या पैकी प्रत्येक जण महाराजांचा मेहुणाच असायचा.

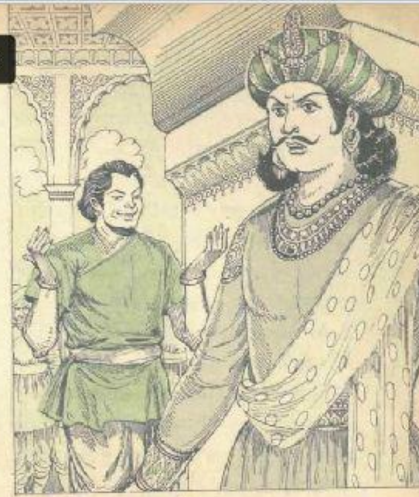
प्रत्येक गावातले गावकरी म्हणत–"आमच्या गावचा पाटील राजाचा मेहुणा झाला आहे, आतां आम्ही काय करायचं?"

गुणनिधी तीर्थयात्रा संपवून परत आलेला कळल्यावर राजाने त्याला बोलवून त्याचे प्रवासाचे अनुभव विचारले. गुणनिधीने एकामागून एक आपले सर्व अनुभव वर्णन करून सांगितलें व म्हणाला–"द्वारकेच्या त्या कृष्णानंतर कित्येकांना आपला मेहुणा करून घ्यायचे भाग्य फक्त कोशलच्या महाराजांनाच मिळाले असेल."

महाराज हसत गुणनिधीला म्हणाले–"मोजून हिशोब नाही का लावलात किती होते ते मेहुणे?"

"हिशोब काय लावणार? प्रत्येक गावात आहे ना महाराजांच्या बायकोचा भाऊ! राज्याची कामे पाहणारे सर्व अधिकारी महाराजांचे मेहुणेच तर आहेत!"

या खेपेस महासेन महाराज हसले नाहीत. त्यांनी गुणनिधीला विचारून

कोशल देशातल्या प्रजेने जे काही सांगितले ते खरे असल्याची स्वतःची खात्री करून घेतली. यात काही तरी गुपित असले पाहिजे असे त्यांना वाटले. कोशल राजाला दोन राण्या आहेत, एवढे महासेनाला चांगले माहीत होते. त्या दोघीत महासेन चक्रवर्तीची एक धाकटी बहीणच होती. अशास्थितीत कोशलचा राजा राज्य कार-भार कसा चालवीत असणार? कोशल राजाच्या दुसऱ्या राणीला इतके भाऊ असणे अशक्यच होते.

गुणनिधीला निरोप दिल्यानंतर महासेन महाराज काळजीत पडले. त्यांनी योजलेल्या योजना किती चांगल्या असल्या तरी त्या

अमलात आणणारे लोक योग्य आहेत की नाही हे आपण पाहिले नाही. आपण सुरू केलेली योजना इतर सर्वत्र यशस्वी झाली, परंतु कोशल राज्यात ती यशस्वी झाली नाही याचे कारण कोशल राज्यातली अव्यवस्थाच असली पाहिजे, या गोष्टीची खात्री होताच त्यांनी दोघां विश्वासपात्र हेरांना कोशल देशात पाठविले. त्यांनी कोशल देशात हिंडून चक्रवर्तीला हवी असलेली सर्व माहिती पुरविली.

गुणनिधीने सांगितले होते ते खरे निघाले. राज्यात प्रजेचा कैवारी कोणी नव्हता. अधिकारी आपल्या अधिकाराचा दुरुपयोग करून स्वतःची तुंबडी भरीत होते. अधिकाऱ्यांची नेमणूक त्यांची योग्यता पाहून होत नव्हती. उदाहरणार्थ कोशल देशाचा सेनापती शूरसिंह याने हातात कधी तलवार धरली असेल तर शपथ. त्याचा पराक्रम काय तो त्याच्या नावात होता. तो कोशल राजाचा मेहुणा होता. म्हणून व इतर कारणामुळे राज्याच्या सर्व

ओळखी.

हें सर्व ऐकून महासेन राजाला एकदम डोळे उघडल्यासारखे वाटले. कारण कोशल राज हा त्याचा मेहुणाच होता आणि आपल्या मेहुण्याच्या बेफिकीरपणामुळे राज्यात अव्यवस्था पसरली होती. तो सांगे ते महासेन खरे मानीत असे. अशा या अंध विश्वासाचा दुष्परिणाम प्रजेला भोगावा लागावा, या बद्दल महासेनाला फार वाईट वाटले.

महासेनाने तावडतोब आवश्यक पावले टाकून जे अयोग्य अधिकारी होते त्यांना कामावरून काढून टाकले. काही वर्षांनी पुन्हां कोशल देशाची भरभराट होऊन प्रजा सुखी झाली. महासेन त्या देशात प्रवास करीत असतां गावकरी म्हणू लागले– "आतां आमच्या गावचे पाटील महाराजांचे मेहुणे राहिले नाहीत हो! म्हणून प्रजा फार सुखी आहे!"

खट्याळपणा गेला

मेचना नदीच्या काठी सुरूपा नावाचे एक सुंदर गाव आहे. त्या गावाला भरपूर पाणी आहे, पीकपाणी चांगले असते. म्हणून वृक्षलता नेहमी फुलांफळांनी नटलेल्या असतात. गावकरी मेहनती आणि सरळ स्वभावाचे आहेत.

त्या गावात दीनानाथ नावाचा एक सुखवस्तू गांवप्रमुख रहात असे. तो हुशार होता आणि सज्जनपण होता. स्वतःच्या स्वार्थासाठी तो कोणतेही काम करीत नसे. त्याच्या हातून गावकऱ्यांच्या हिताची जी कामे होण्यासारखी असत ती तो बिनचूक करी. म्हणून गावकरी त्याच्या शब्दाबाहेर एकही काम करीत नसत.

दीनानाथला फार उशिरां म्हणजे पन्नाशीत पोचल्यावर एक मुलगा झाला. मुलाचे नांव हरिनाथ असे होते.

वयाबरोबर हरिनाथाचा खट्याळपणा वाढू लागला. तसा अभ्यासात तो हुशार होता. सहाव्या वर्षी त्याला शाळेत घातले. सुरवातीपासून तो वर्गात पहिला राही. कोणतीही गोष्ट एकदां किंवा दोनदां ऐकली की त्याला ती तोंडपाठ होई. तो पुस्तक उघडून क्वचितच बसत असे.

परंतु नवनवीन उपद्रव कैरणे व त्यात आनंद व मौज मानणे हा त्याचा नित्याचा उद्योग होता. कोणाच्याही बागेत किंवा मळ्यात शिरावे, कच्ची पिकलेली फळे जी हाताला येत ती खावी किंवा झाड हलवून खाली जमिनीवर पाडावी, अगर तोडून खाली फेकावी. झाडाच्या फांद्या तोडाव्या. गोठ्यात शिरून गुरांना सोडून द्यावे आणि गावकऱ्यांना नको जीव करून सोडावे हा त्याचा नित्याचा खेळ होता. झाडावरच्या पक्ष्यांना तो फार त्रास देई.

श्री ए. सी. सरकार, जादूगार

दगड मारुन त्यांना ठार करी किंवा त्यांच्या घरट्यांत शिरून त्यांची अंडी बाहेर फेकून देई.

गावातल्या मोठ्या तळ्याच्या काठी एक मोठी आमराई होती. तीत पोपटांचे थवेच्या थवे रहात होते. हे पोपट फार सुंदर होते आणि गांवकऱ्याना करमणुकीचे एक साधन होते. परंतु हरिनाथाच्या खट्याळपणामुळे त्यांचे जीवित कष्टाचे झाले होते. त्यांची संख्या कमी कमी होऊ लागली होती. पोपट पकडून विकणारांचे नुकसान होऊ लागले होते ते निराळेच.

एकदा हरिनाथ पक्ष्यांचे घरटे शोधीत एका उंच ताडावर चढला. त्याने ताडाच्या [illegible] साठी हात पुढे केला मात्र त्याला सापाचा फूत्कार ऐकू आला. त्याने चटदिशी हात मागे घेतला, परंतु त्याला साप चावलाच. विषाचा परिणाम होऊन हरिनाथ थोड्याच वेळात बेशुद्ध होऊन झाडावरून खाली पडला. सुदैवाने ताडाच्या झाडाखाली बराचसा चिखल होता, म्हणून हाडबीड मोडले नाही की विशेष लागले नाही. तरी एक बारीकसे बोटाचे हाड मोडलेच. गावात सापाचे विष उतरविणारे मांत्रिक होते व औषधपाणी करणारे वैद्य होते, कदाचित साप तितका विषारी नसेल ही. म्हणून हरिनाथ वांचला. परंतु त्याचे बोटाचे हाड मात्र बरे व्हायला बरेच दिवस लागले.

त्यापूर्वी दीनानाथने आपल्या उपद्रवी मुलाचा खट्याळपणा कमी करण्यासाठी निरनिराळ्या तऱ्हेने प्रयत्न करून पाहिले. त्याला बडविले, रागावला, त्याला उपाशी ठेवले, खोलीत कोंडून ठेवले. परंतु,ते सर्व प्रयत्न निरुपयोगी ठरले. ही घटना झाल्या-नंतर मुलाच्या खट्याळपणाला थोडा तरी आळा बसेल असे दीनानाथला वाटले होते, परंतु ते झाले नाही. हरिनाथने आपला इतर खट्याळपणा सोडला, परंतु पक्ष्यांची घरटी काढण्यासाठी झाडावर चढणे मात्र त्याचे सुटले नाही.

[illegible] त्याला म्हणाला– "कशाला रे इतका निर्दय-पणा करतोस? पक्ष्यांना मारण्यात तुला आनंद तो काय वाटतो? तुला साप कां चावला, कळलं का? तू त्यांना त्रास देतोस म्हणून साप तुला चावला."

"नाही, काका! मी पक्ष्यांना हल्ली त्रास नाही देत! फक्त त्यांची मी अंडी काढून खेळतो, गोट्यांसारखी!" हरिनाथ म्हणाला.

"अरे, अंड्यात सुद्धा जीव असतो. अंड्यात प्राण नसतो वाटलं का तुला? तुला माहीत नाही वाटते, अंड्यात सुद्धां जीव असतो, हे?" सोमनाथ म्हणाला.

"सगळं खोटं काका! अंडी गोट्यां-सारखी असतात. पक्षी ती घेऊन खेळतात. आपण बदकांची अंडी नाही का खात? अंड्यांनी खेळायला काय हरकत आहे? ती खेळण्यासाठीच तर असतात!" सोमनाथ म्हणाला.

"तुला मी खरं सांगतो अंड्यात सुद्धा जीव असतो." सोमनाथ म्हणाला.

"नाही, काका! अंडी कोठे हलतात किंवा चालतात का? बोलतात का? त्यात जीव आहे हे कसं मानायचं? गोट्यात जेवढा जीव असतो तेवढा त्यांच्यात असतो." हरिनाथ म्हणाला.

"बरं तर, अंड्यात जीव असतो हे दाखवून दिलं तर तू त्यांना हात लावायचे

व इतर दंगामस्ती सोडशील का? सोडीन म्हणून शपथ घेऊन सांग." सोमनाथ म्हणाला.

"मी ते सर्व सोडीन, पण तुम्ही अंड्यात जीव असतो हे सिद्ध करून दाखविले पाहिजे!" हरिनाथ म्हणाला.

"अंडे स्वतः हलते, हे मी दुपारी तुला दाखवून देतो. पहा बरं, तू शपथ घेऊन त्यानंतर अंड्यांना हात लावणार नाहीस हे कबूल कर. उद्यापासून तू चांगल्या मुलासारखं वागलं पाहिलेस? आहे कबूल?" सोमनाथ म्हणाला.

"शपथ घ्यायला तयार आहे, पण आधी अंड्यात जीव असतो हे दाखविले पाहिजे." सोमनाथ म्हणाला.

इंद्रजाल विद्येत निपुण अशा सोमनाथला अंड्यात जीव असतो हे दाखविणे, तेवढे कठीण नव्हते. त्याने पोपटाचे एक अंडे आणविले आणि त्याच्या एका टोकाला एक लहानसे भोक करून अंड्यातला सर्व बलक बाहेर काढला. अंडे आतून स्वच्छ [illegible] बंद केले. किड्याला हवा मिळावी म्हणून दुसऱ्या जागी एक बारीक भोक करून ठेवले. असे तयार केलेले अंडे त्याने हरिनाथला दाखविले.

काकाने बोलावल्याबरोबर हरिनाथ एका खुर्चीवर येऊन बसला. शेजारच्या टेबलावर सोमनाथने ते अंडे आणून ठेवले. एका मिनिटात ते अंडे हलू लागले.

"पाहिलेस हरिनाथ? अंडे हलू लागले! त्यात जीव आहे!" सोमनाथ म्हणाला.

स्वतःच्या डोळ्यांनी अंडे हालत असलेले पाहिल्यावर त्यात जीव नाही असे हरिनाथ तरी कसे म्हणणार? त्याने देवाची शपथ घेऊन त्या दिवसापासून अंड्याला कधी हात न लावण्याची शपथ घेतली. हरिनाथ त्या दिवसापासून पूर्ण बदलला आणि गावातल्या हुशार व शहाण्या मुलात त्याची गणना होऊ लागली.

[illegible]ळ गप्पा

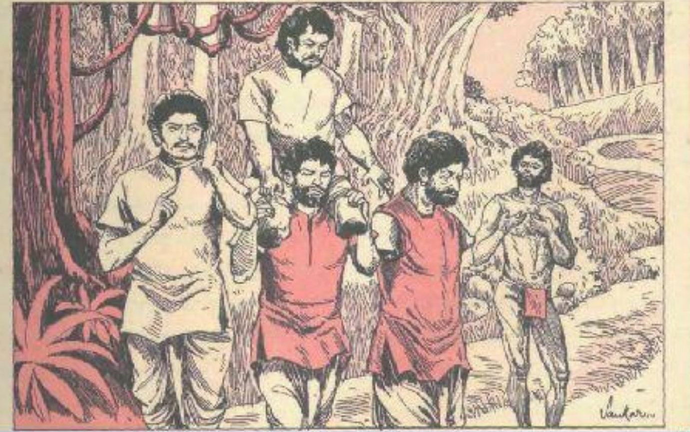
एका जंगलाच्या वाटेने पांच जण प्रवासी जात होते. त्यांच्यापैकी एकजण आंधळा होता, तर दुसरा बहिरा होता, तिसरा दोन्ही पाय गेलेला पांगळा होता, तर चवथा दोन्ही हात गेलेला थोटा होता आणि पांचवा अंगावर लंगोटीशिवाय दुसरे काही नसलेला दरिद्री माणूस होता.

बहिरा एकाएकी ओरडला–"दूर घोडे धावत पळत असल्याचे त्यांच्या टापावरून ऐकू येत आहे. चोर किंवा लुटेरे येत असावेत."

लगेच आंधळा म्हणाला–"ते पहा धुळीचे लोट आकाशापर्यंत उडत आहेत." आंधळ्याच्या खांद्यावर बसलेला पांगळा म्हणाला–"तर मग चला तर पळ काढू या, पायात शक्ती आहे तोंवर!"

ते ऐकून थोटा म्हणाला–"चल चल! पळायचे काय म्हणून? चोराशी दोन हात केल्याशिवाय जायचे का? त्यांची खोड मोडू या!"

ते सर्व ऐकत उभा राहलेला तो दरिद्र म्हाणाला–"ते चोर येऊन मला लुटून नेईपर्यंत तुम्ही या वायफळ गप्पा मारीत बसणार काय?"

बिंग फुटले

गोपाळपूर नावाच्या गावी शिवशर्मा नावाचा एक तरुण युवक रहात होता. त्याला आईबाप किंवा इतर कोणी नव्हते. त्याच्याजवळ त्याच्या वाडवडिलांकाळातला एक हिरा होता. तो कोठे तरी गहाण ठेवून कर्ज काढावे आणि व्यापार करावा असे त्यान् ठरविले. त्याने वीरूशेट नावाच्या एका सावकाराकडे हिरा गहाण ठेवून थोडे पैसे कर्जाऊ घेतले.

नंतर थोडा माल विकत घेऊन आठवड्याचा बाजार एका गावी लागला होता, तेथे तो माल विकायला बसला.

वीरूशेटला हिऱ्यांची थोडी फार माहिती होती. शिवशर्माने त्याच्याकडे ठेवलेला हिरा खरा आहे हे ओळखले. शक्य झालं तर तो हिरा पचवायचे त्याने मनाशी ठरविले. त्याने तो बायकोला दिला आणि जपून ठेवायला सांगितले.

वीरूशेटची बायको नवऱ्याला म्हणाली– "नकली हिरे विकणाऱ्या व्यापाऱ्याकडून असाच एक हिरा घेऊन तो शिवशर्मा कर्ज फेडायला येईल तेव्हां त्याला द्या. हा राहील आपल्याजवळ!"

वीरूशेटला बायकोचा तो सल्ला फारच पसंत पडला. तो नकली हिरा विकत घेऊन आला.

शिवशर्माला व्यापारात फायदा झाला. त्याने व्याजासह कर्जाची रक्कम आणून वीरूशेटला दिली आणि पावती घेऊन हिरा मागून घेऊन गला.

शिवशर्माला घरी गेल्यावर तो हिरा त्याचा नसल्याचा संशय आला. नकली हिरा घेऊन तो सरळ न्यायाधिशाकडे गेला आणि घडलेली गोष्ट सांगून त्याने तो हिरा त्याचा नसून वीरूशेटने खरा हिरा दाबून ठेवून नकली हिरा देऊन

श्री सुधाकर र. जाधव

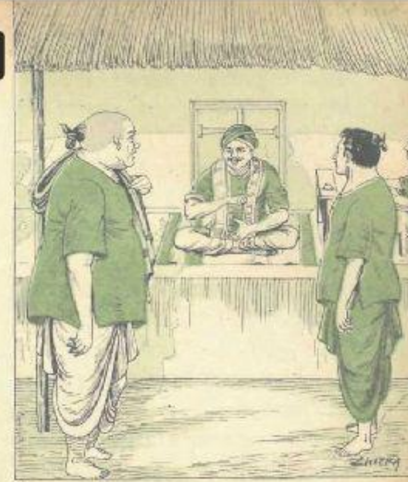
न्यायाधिशाला सुद्धा तो हिरा नकली असावा असा संशय आला. त्याने एका हिरालाल नावाच्या रत्नपारख्याला दाखवून तो खरा आहे की खोटा, पाहून सांगायला सांगितले. हिरालालने लक्षपूर्वक हिरा खालीवर करून पाहिला आणि नकली कांचेचा असल्याचे सांगितले.

वीरूशेटची लबाडी न्यायाधिशाला कळली. त्याने वीरूशेटकडून खरा हिरा काढण्यासाठी एक युक्ती योजली आणि हिरालाल व शिवशर्माला ती समजावून सांगून त्याप्रमाणे वागायला सांगितले.

न्यायाधिशाने सांगितल्याप्रमाणे शिवशर्मा वीरूशेटकडे गेला आणि नकली हिरा त्याला दाखवून म्हणाला–"हा हिरा मी तुमच्याकडे ठेवलेला हिरा नाही. हा नकली हिरा आहे. माझा मला परत द्या."

"मी तुझाच हिरा तुला परत दिला. मी तुझा हिरा खायला ठेवून घेतला आहे का? मी तुझा हिरा बदलून काय करणार? मी काय हिऱ्याचा व्यापारी आहे का?" वीरूशेट बतावणी करू लागला.

"हे पहा, तसे असेल तर चला, न्यायाधिशाकडे. ते न्याय निवाडा करतील तसे करू या." असे सांगून शिवशर्मा वीरूशेटला न्यायाधिशाकडे घेऊन गेला.

न्यायाधीश, जणुकाही फिर्याद नव्यानेच ऐकत आहे असे दाखवीत म्हणाला–"तुम्ही त्याचा हिरा परत दिला, म्हणतां आहां आणि शिवशर्मा तो नकली असल्याचे सांगतो आहे. आपण रत्नपारख्याला दाखवून विचारू या, म्हणजे कळेल, खर काय ते!"

रत्नपारखी पाहणार म्हटल्याबरोबर वीरूशेट घाबरला. आपलं बिंग फुटलं तर गावात तोंड दाखवायला जागा उरणार नाही, असा त्याने विचार केला. काय करावे त्याला सुचेना.

इतक्यात रत्नपारखी हिरालाल आला. त्याने तो हिरा फार काळजीपूर्वक पाहिला व म्हणाला–"हा हिरा तर अस्सल

हिरा आहे. फार मूल्यवान आहे." त्याच्या चेहऱ्यावर आश्चर्य झळकत होते की अशा खऱ्या हिऱ्याचा संशय कोणाला कसा काय यावा?

ते ऐकून वीरूशेटला फारच आश्चर्य वाटले. परंतु त्याने ते चेहऱ्यावर उमटू दिलं नाही आणि गंभीर चेहरा करून बसून राहला.

न्यायाधीश म्हणाला–"वीरूशेटांसारख्या नामवंत सावकारावर संशय घेणे शहाणपणाचे नाही. अशी फिर्याद करणे तर मोठीच चूक. तेव्हां शिवशर्मा तुम्ही आपला हिरा घेऊन आतां खुशाल घरी जा." नंतर कष्ट दिल्याबद्दल न्यायाधिशाने वीरूशेटची क्षमादेखील मागितली.

वीरूशेट आनंदाने घरी निघाला. परंतु तो घोटाळ्यात पडला की नकली हिरा पाहून तो रत्नपारखी हिरालाल सुद्धां कसा फसला? कदाचित घाईगर्दीत खरा हिराच तर नाही आपण शिवशर्माला काढून दिला? घरी येताच वीरूशेट बायकोला म्हणाला–

"[illegible] नाही दिलास? हिरे पाहताना त्याच्या जागी हा आणि ह्याच्या जागी तो तू ठेवला असशील. झोपली तर नव्हतीस? आण पाहू लौकर तू आत ठेवलेला हिरा पाहू दे तरी!"

ते ऐकून वीरूशेटची बायकोसुद्धा गोंधळली. तिने धावत जाऊन जपून ठेवलेला हिरा आणून नवऱ्याच्या हातात दिला. त्या वेळी खिडकीतून न्यायाधीश स्वतः व शिवशर्मा आत काय चालू आहे हे पहात असतील, याचे भान दोघां नवराबायकोला राहले नाही. परंतु ते कळल्यावर मात्र दोघांचा चेहरा खाडकन् उतरला.

न्यायाधिशाने दार उघडायला सांगितले आणि आत जाऊन म्हणाला–"खरा हिरा बाहेर काढण्यासाठीच आम्ही हे नाटक रचले होते." त्याने तो हिरा शिवशर्माला देववून फसवेगिरी केल्याबद्दल वीरूशेटला दंड केला.

डोक्याची किंमत

एकदां अशोक राजा आपल्या मंत्रीवगैरे बरोबर कोठेतरी जात असतां वाटेत एक बौद्ध भिक्षु दिसले. अशोक महाराजांनी वांकून त्यांना नमस्कार केला व त्यांच्या पायां पडले.

नंतर प्रधान अशोक महाराजांना म्हणाले–"महाराज! वाटेत आपणाला जो जो बौद्ध भिक्षु भेटतो त्याच्या पायां पडून नमस्कार करणे बरोबर नाही. आपण पुन्हां कधी कोणाला असा नमस्कार करू नये. अशी आपणांजवळ नम्र विनंती आहे."

दुसऱ्या दिवशी अशोकाने आपल्या मंत्र्याला एक बोकडाचे, एक वाघाचे आणि एक माणसाच्या प्रेताचे अशी तीन डोकीं दिली आणि ती विकून जी किंमत येईल त्या किमतीला विकून यायला सांगितले. मंत्री एका नोकराला तीन डोकी घेऊन बरोबर चलायला सांगून ती विकायला निघायला. बोकडाचे डोके तावडतोब विकले गेले. नंतर वाघाचे डोके विकत घ्यायला बरेच लोक आले. दिवाणखान्यात शोभेसाठी ठेवतां येईल असे त्यांना वाटले. परंतु माणसाचे डोके विकत घ्यायला कोणी आला नाही. म्हणून मंत्री अशोक महाराजाकडे आला आणि ते कोणी विकत घ्यायला तयार नसल्याचे सांगितले.

"पाहिलेत मंत्री! माणसाच्या डोक्याला काही किंमत नाही. असे डोके नम्रपणे बौद्ध भिक्षूला समर्पित केले तर त्यात कमीपणा कसला?" अशोकाने विचारले.

बोक्याचा पहारा

फार पूर्वीची गोष्ट आहे, एका राजाला चार मुलगे होते. ते नेहमी अंतःपुरात सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत रहात. जगाचा अनुभव घेतल्याशिवाय राज्याच्या जबाबदारीची कामे मुलांना कशी सांभाळता येतील, याची राजाला काळजी वाटू लागली. म्हणून राजाने त्यांना एकदां बोलाविले आणि म्हणाला–"मी रात्रंदिवस किल्ल्यातच असल्यामुळे जगात काय काय घडते आहे ते मला कळत नाहीसे झाले आहे तेव्हां तुम्ही चौघे बाहेर हिडून फिरून मला राज्यांत विशेष असे काय पाहिलेत येऊन सांगा."

दुसऱ्या दिवशी पहाटे चौघे मुलगे घोड्यावर बसून निघाले. राजधानीच्या बाहेर एक जंगल होते. तेव्हां मोठा मुलगा म्हणाला– "आपण चौघे चार दिशांना जाऊ या आणि आपण जे काही विशेष पाहूं बाबांना येऊन सांगू." असे सांगून तो उत्तर दिशेने निघाला.

थोरला मुलगा निघून गेल्यावर दुसऱ्याच्या मनात एक शंका आली, दादावर एखादे संकट आले तर त्याला मदत कोण करणार? असा विचार करून तोदेखील उत्तरेकडे निघाला.

दोघे थोरले उत्तर दिशेने निघाले तेव्हां तिसरादेखील त्याच दिशेने निघाला. त्याच्या पाठीमागून थोड्या वेळाने चवथा सुद्धा त्याच वाटेने निघाला.

थोरला काळोख होईपर्यंत एका नदीच्या काठी येऊन पोचला. नदीलगत एक डोंगर होता. त्या डोंगरावर एक जुनाट घर होते. थोरल्याने ती रात्र त्या घरात काढायचा विचार केला. त्याने घोड्याला टेकडीच्या पायथ्याशीच सोडले व टेकडी चढून वर गेला.

श्री रं. रा. धारप

त्याच्या ओसरीत एक काळा बोका बसलेला होता. तो थोरल्या भावाला पाहून विचित्र असा आवाज काढून बाजूला झाला.

थोरल्याने वाड्याचे दार बराच वेळ वाजविल्यावर दार उघडून एका योगिनीने बाहेर तोंड काढून पाहिले. तिचे केस योग्यांबैराग्यां सारखे बांधलेले होते. तिच्या अंगात एक भगवी कफनी होती. तिच्या गळ्यात रुईच्या फुलांची माळा होती. तिचे डोळे घारे चकचकीत होते.

"बोका बरा पाहारा देतो आहे की! दार लाव रे!" असे म्हणत ती आत गेली.

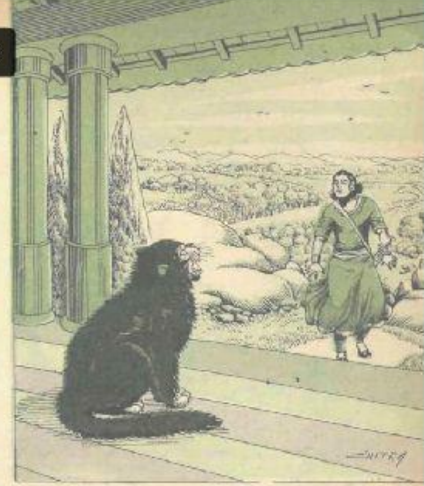
थोरला भाऊ दार लावून आत गेला त्या योगिनीने कोनाड्यातली पणती काढून लावली. त्या खोलीत खिडकीतून चांगला वारा आत येत होता. कारण तो वाडा उंच टेकडीवर होता आणि खिडकीच्या खालूनच बाजूने नदी वहात होती.

थोरल्याने योगिनीला विचारले– "खायला आहे का काही?"

"मासा पाहिजे की शिळा भात?" योगिनीने विचारले.

"मासा पाहिजे!" थोरला म्हणाला.

"तर मग, तूच मासा हो!" असे म्हणत योगिनीने तिच्या गळ्यातल्या रुईच्या

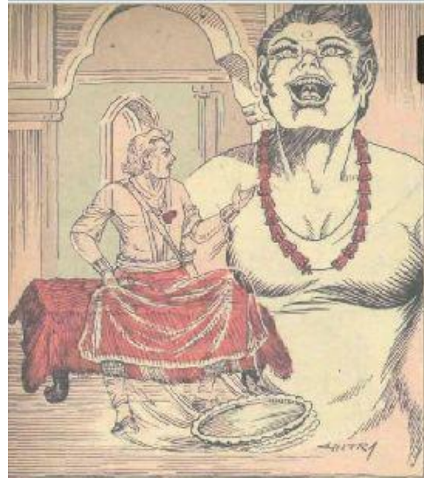

फुलांच्या माळेतले एक फूल काढून थोरल्याच्या अंगावर फेकले.

लगेच थोरला एक मासा होऊन जमिनीवर तडफडू लागला. योगिनीने विकट हास्य हसून त्या माशाला उचलले आणि मडक्यातल्या पाण्यात त्याला टाकले.

तोंपर्यंत दुसरा नदी काठावर येऊन पोचला होता. तेथे त्याला थोरल्याचा घोडा चरत असलेला दिसला आणि टेकडीवरचा पडका वाडा दिसला. त्याने थोरला भाऊ वाड्यात गेला असावा हे ओळखले. त्याने आपला घोडा चरायला सोडला आणि डोंगर चढून गेला.

घरासमोर बसलेला काळा बोका दुसऱ्या भावाला पाहून एक विचित्र आवाज काढीत

बाजूला निघून गेला. दुसऱ्याने दार खडकावल्यावर योगिनी दार उघडून म्हणाली–"पाहतांच भयभीत करून सोडणारा बोका पाहारा देण्याऐवजी समोर बसून राहला आहे वाटते? दार लावून ये!" असे म्हणत घरात निघून गेली.

दुसरा भाऊ दार बंद करून आत गेला व त्याने योगिनीला काही खायला असले तर द्यायला सांगितले.

"शिजवून घालायला मडक्यात मासा आहे, पानात वाढू की चांदीच्या ताटात?" योगिनीने विचारले.

"चांदीच्या ताटातच वाढ!" दुसरा भाऊ म्हणाला.

माळेतून काढून त्याच्या अंगावर टाकले.

दुसरा भाऊ लगेच चांदीचे ताट झाला.

योगिनीने विकट हास्य केले. तितक्यात पुन्हां दार वाजले. योगिनीने दार उघडून काळ्या बोक्याला दटाविले आणि तिसऱ्या भावाला आत यायला सांगितले. तिसरा दार बंद करून आत आल्याबरोबर म्हणाला–"भूक लागली आहे!"

योगिनी म्हणाली–"मासे आहेत शिजवायला आणि जेवायला चांदीचे ताट आहे. झोपायला रेशमी गादी पाहिजे की चटईवर भागेल?"

"रेशमी गादी हवी!" तिसरा म्हणाला. योगिनीने त्याला रेशमी गादी केले आणि सैंपाकाच्या तयारीला लागली.

चवथा भाऊ नदी काठी तीन घोडे चरत असलेले पाहून आणि टेकडीवरचा वाडा पाहून त्याचे तिघे मोठे भाऊ तिकडेच गेले असावेत असा विचार करून टेकडी चढून गेला. त्याला पाहून समोर दारात बसलेला काळा बोका विचित्र आवाज करीत बाजूला निघून गेला. धाकट्याने दार वाजवतांच योगिनीने दार उघडले.

धाकटा आत गेला नाही. दारातच उभा राहला. त्याला आत आणखी कोणी

नीला विचारले–"माझे तिघे भाऊ इकडे आले. दिसत नाहीत?"

तो पडका वाडा पाहून आणि त्या योगिनीला पाहून धाकट्या भावाला थोडा संशय आला.

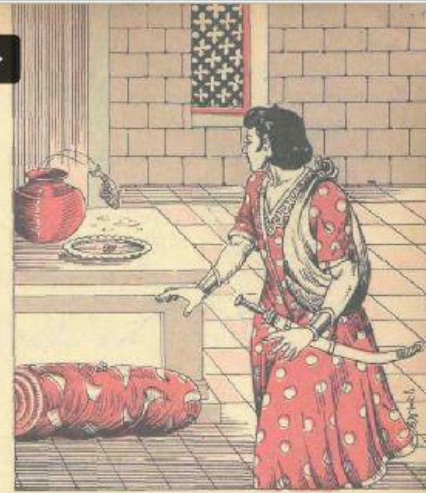
योगिनी तोंड वाकडे करून म्हणाली–"वाटेने किती लोक जातात! मी सर्वांची चौकशी करीत बसते की काय? आत यायचे असेल तर दार लावून आत ये. बाहेर बोका पाहारा देतोच आहे!" असे म्हणत ती आत निघून गेली.

धाकट्याला योगिनीचे बोलणे वागणे थोडे विचित्रच दिसले. त्याने कमरेचा दुपट्टा सोडला आणि त्या काळ्या बोक्याच्या अंगावर टाकून त्याला चटदिशी पकडून खाकेत धरले आणि आत जाऊन दार बंद केले.

तो आत येताच मडक्यातला मासा उड्या मारू लागला. चांदीच्या ताटावर रेशमी गादीवर रुईचे एकेक फूल होते. धाकट्याचा संशय जास्तच वाढला.

तो काहीच बोलला नाही हे पाहून योगिनीने विचारले–"मडक्यात ताजा मासा आहे, खातोस का, वाढते!"

"मासा कशाला? खाकेत मी खाणं आणलं आहे." धाकटा म्हणाला.

"ते खायला चांदीचं ताट पाहिजे का!" योगिनीने विचारले.

"एक घासभर तर खायचं, त्याच्या साठी चांदीचे ताट कशाला?" धाकटा म्हणाला. योगिनीच्या घाऱ्या डोळ्यात रागाची एक लाल झांक दिसली.

"खाऊन पिऊन घेतल्यावर झोपायला रेशमी गादी ठेवू का तयार करून?" योगिनीने विचारले.

"गवतावर पडून झोपणाऱ्याला रेशमी गादी कशाला?" धाकट्याने विचारले.

आतां मात्र योगिनी स्वत:चा राग आवरू शकली नाही. म्हणाली–"थोरल्या तिघांपेक्षा तुझ्या डोक्यात चरबी जास्त

चढलेली दिसते आहे. तुझी सर्व चरबी आता उतरवते पहा!" असे म्हणत ती रुईचे फूल माळेतून काढू लागली.

इतक्यात खाकेतला बोका इतक्या जोराने ओरडला की सर्व खोली दुमदुमली. ते ओरडणे ऐकून योगिनीचे सर्वांग पाया-पासून डोक्यापर्यंत हादरले. धाकट्याने चटदिशी योगिनीच्या गळ्यातली रुईच्या फुलांची माळ तोडून फेकून दिली आणि बोक्याला योगिनीच्या अंगावर फेकले, बोक्याने तिचे सर्व तोंड ओरबाडून तिचे दोन्ही डोळे फोडले. योगिनी घाबरून जाऊन खिडकीपर्यंत पळत गेली आणि खिडकीतून बाहेर पळून जाण्याच्या प्रयत्नात नदीत पडली आणि धारेबरोबर वाहू लागली.

धाकट्याने रुईच्या फुलांची माळ नदीत फेकून दिली.

दुसऱ्या क्षणाला मासा, चांदीचे ताट आणि रेशमी गादी बदलून त्यांच्या जागी त्याला त्याचे तिघे मोठे भाऊ दिसले.

"चला परत जाऊ या घरी." थोरला म्हणाला.

धाकट्याने तो बोका कोठे आहे, खूप शोधून पाहिले, परंतु कोठेच सांपडला नाही.

मुलगे इतक्या लौकर परत आलेले पाहून राजाला फार आश्चर्य वाटले. म्हणाला– "इतक्या लौकर परतलात? काही विशेष पाहिलेत का?"

"मनुष्य मासा कसा होतो, याचा प्रत्यक्ष अनुभव घेतला बाबा!" थोरला म्हणाला.

"मनुष्य चांदीचे ताट कसा होतो, याचा अनुभव घेतला मी, बाबा!" दुसरा म्हणाला.

"मनुष्य रेशमी गादी कसा होतो, याचा अनुभव मी घेतला." तिसरा म्हणाला.

"एक मासा, एक चांदीचे ताट आणि एक रेशमी गादी बदलून माझे तिघे भाऊ कसे होतात, हे मी प्रत्यक्ष डोळ्यांनी पाहिले बाबा!" सर्वात धाकटा म्हणाला.

सर्व गोष्टी कळल्यावर राजाने सर्वात धाकट्या मुलाची पाठ थोपटली.

विदूषक

कामंदक नावाच्या एका लहानग्या देशात चंद्रपाल नावाचा राजा राज्य करीत असे. तो आपला दरबारी विदूषक आनंद याच्याशी बुद्धिबळे खेळत असे. खेळात बहुतेक विदूषकाचीच मात होत असे.

एकदा राजाचे लक्ष दुसरीकडे कोठे तरी होते आणि त्यामुळे राजा हारला. राजाने उठून बुद्धीबळाचा पट लाथेने उडवून दिला आणि उठून निघून गेला.

तो सरळ स्नानगृहात गेला आणि घाईत त्याचा पाय गंगाळाला लागला. ते गंगाळ तेथे ठेवणाऱ्या नोकराला कैद करून हजर करा, अशी राजाज्ञा झाली.

आंघोळ करून राजा कपडे घालू लागला. फेटा घट्ट बांधू लागला तेव्हां तो थोडा फाटला. त्याने कपडे ठेवणाऱ्याला कैद करून हजर करण्यास सांगितले. बराच वेळ राजा रागात आहे हे पाहून पायातले चढाव आणून ठेवणारा कापऱ्या हातांनी चढाव घेऊन आला आणि घाई गर्दीत उजवा जोडा डाव्या पायाच्या जागी जागी आणि डावा उजाव्याच्या जागी त्याने आणून ठेवला. पायांत चढाव चढेनासा झाल्यावर राजाने खाली वांकून पाहिले. त्याने लगेच चढाव आणून ठेवणाऱ्या नोकराला कैद करायला सांगितले.

त्याच वेळी पलीकडच्या खोलीत विदूषक आपल्या हाती महाराज हारल्याची गोष्ट हसत हसत कोणाला तरी सांगत असल्याचे महाराजांना ऐकू' आले. महाराजांनी विदूषकाला कैद करून हजर करण्यास आज्ञा केली.

अर्ध्या तासाने कोतवालाने चौघां कैद्यांना आणून महाराजांसमोर उभे केले. राजाने आज्ञा केली की या चार जणांना दुसऱ्या दिवशी फांशीची शिक्षा देण्यात यावी.

श्री बाळ गणेश कुळकर्णी

परंतु दुसऱ्या दिवशी सकाळी राजाचा राग एकदम उतरला. त्याने चौघां कैद्यांना समोर हजर करण्यास सांगितले व ते आल्यावर म्हणाला–"तुम्हां चौघांना फाशीची शिक्षा देणे मला बरोबर वाटत नाही. फक्त तिघांना मी सोडण्याचा विचार करतो आहे. तेव्हां तुमच्या पैकी एकाने स्वत:पुढे येऊन फाशी जाण्यास तयार असल्याचे सांगावे म्हणजे मी इतरांना फाशीची शिक्षा माफ करीन."

विदूषक चटदिशी पुढे येऊन म्हणाला–"मला द्यावी शिक्षा! ह्या तिघांची लग्ने झाली आहेत आणि यांना मुलेबाळे पण आहेत. मी काय एकटा आहे. मेलो तरी कोणी उपाशी मरणार नाही."

राजाने तिघांना शिक्षा माफ केली आणि विदूषकाला म्हणाला–"तू कां रे लग्न केले नाहीस?"

तो म्हणाला–"महाराज! माझ्यासारख्या दरिद्राला कोण मुलगी देणार? परंतु मरण-समयी माझी एकच एक शेवटची इच्छा [illegible] यासाठी एक वर्षभर शिक्षा देण्याचे काम पुढे ढकलण्यात यावे."

राजा ते ऐकून मनातल्या मनात थोडा हसला आणि राजाने एक मुलगी शोधून विदूषकाचे लग्न करून दिले.

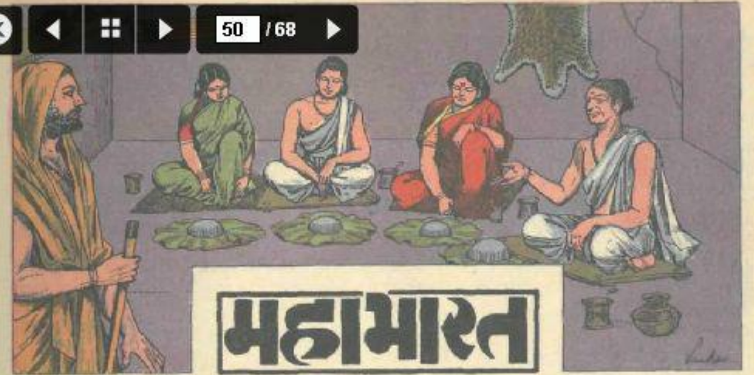
एका वर्षाने विदूषकाला एक मुलगा झाला.

राजा विदूषकाला बोलावून म्हणाला–"काय रे! एका वर्षाची मुदत संपली आणि आतां तुला पाणी द्यायला मुलगासुद्धा जन्मला. मग आतां फाशीची शिक्षा द्यायला सांगतो."

"तसं कसं होईल महाराज? त्या दिवशी त्या तिघांना बायको पोरे आहेत म्हणून नाही का शिक्षा माफ केलीत? आतां मला देखील बायको व एक पोरगा आहे?" विदूषक म्हणाला.

"ओहो! तर मग तुलादेखील शिक्षा माफ!" स्मित करून राजा म्हणाला.

धर्मराजाने व याज्ञिकांनी विचारलेल्या प्रश्नाचे मुंगुसाने उत्तर दिले ते असे–

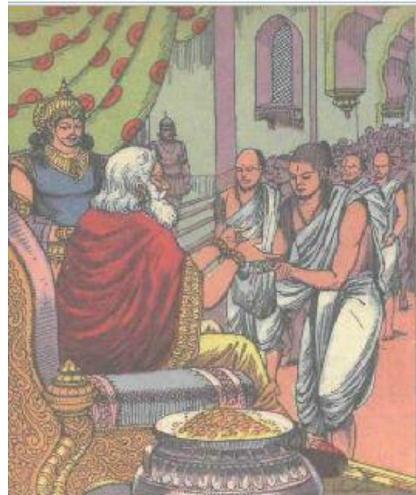
"मी खोटे बोललो नाही. हा यज्ञ सातूच्या पिठाच्या दानाने बरोबर होणार नाही. मी सांगतो आहे, ती स्वत:च्या डोळ्यांनी पाहिलेली गोष्ट आहे. गळून पडलेले धान्य गोळा करून कुरुक्षेत्रात राहणारे मुनी, त्यांचे कुटुंब, मुलगा व सून देखील स्वर्गाला गेले. त्याच्या मुळेच माझ्या शरिराचा अर्धा भाग सोन्याचा झाला आहे.

"मी म्हणालो तो ब्राह्मण, त्याची बायको, मुलगा व सून पक्ष्यांसारखे आयुष्य घालवून, म्हणजे मिळेल त्यावर स्वत:ची भूक भागवून घेत. दररोज फक्त एकदाच ते जेवत.

"दुष्काळाचे दिवस होते. वृक्षवनस्पती सर्व वाळून गेले. आतां त्या कुटुंबाला एक वेळदेखील पोटभर अन्न मिळेनासे झाले. एके दिवशी कडक उन्हांत बरेच फिरल्यावर त्याना थोडे धवधान्य मिळाले. त्यांचे पीठ करून त्यांनी ते भिजवून चार गोळे केले आणि ते खायला बसणार इतक्यात त्यांच्या झोपडीत एक अतिथी आला.

"त्यांनी त्या ब्राह्मणाला आत बोलावून नेले. त्याची अर्ध्यपाद्य पूजा केली आणि त्याला दर्भासनावर बसविले. त्या गृहस्थाने सर्वप्रथम आपल्या वांट्याचा गोळा आपल्या अतिथीला खायला दिला. त्या पाहुण्याने तो खाल्यावर आणखी पोट न भरल्याचे दर्शविले. तेव्हां गृहिणीने आपला वांटा त्या ब्राह्मणाला

६३. धृतराष्ट्र वानप्रस्थाश्रमात

खायला दिला. त्या पाहुण्यान मुलाचा वाटा आणि सुनेचा वांटादेखील खाऊन टाकला. नंतर प्रसन्न होऊन म्हणाला–'मीच यम-धर्मराज आहे. तुम्हांला सर्वांना स्वर्गप्राप्ती होईल !'

"तेव्हां मी आपल्या बिळातून बाहेर आलो. तेथल्या सातूच्या पिठाचा वास घेतल्यामुळे आणि तेथले पाणी प्यायल्या-मुळे माझे डोके व अर्धे अंग सोन्याचे झाले आहे. येथे एक मोठा यज्ञ होणार असल्याचे ऐकून माझे बाकीचे अर्धे अंग सोन्याचे होईल ही आशा लावून मी आलो आहे. परंतु माझी आशा पूर्ण झाली नाही."

असे सांगून तो मुंगूस अंतर्धान पावला.

नसून एक घडलेली घटना होती, ही गोष्ट धर्मराजाला माहीत होती. त्यावरून अतिथी अभ्यागताचा सत्कार कसा करावा लागतो, कधी कधी स्वतः उपाशी राहण्याचा प्रसंग आला तरी गृहस्थ धर्म सोडता कामा नये हा बोध धर्मराजाने घेतला. तो आपल्या भावंडांच्या सल्ल्याप्रमाणे व मदतीने राज्य करू लागला. विदुर, संजय, युयुत्स आणि कृप धृतराष्ट्राची काळजी वहात. कुंती नेहमी गांधारीबरोबर असे. द्रौपदी, सुभद्रा व पांडवांच्या इतर स्त्रिया दोघां सासवांची काळजी वहात. व्यासमुनी मधूनमधून येत व विचारपूस करून व हिताच्या चार गोष्टी सांगून जात. धर्मराज चुकूनसुद्धा धृतराष्ट्राच्या शब्दाबाहेर रहात नसे. तो मागेल ते किंवा त्याला काय हवे ते तो आणून देई. धृतराष्ट्राला किंवा गांधारीला त्यांच्या पुत्रवियोगाची आठवण होऊ नये याची सर्वपांडव काळजी बाळगीत. फक्त भीमाला धृतराष्ट्राचा तिटकारा वाटत असे.

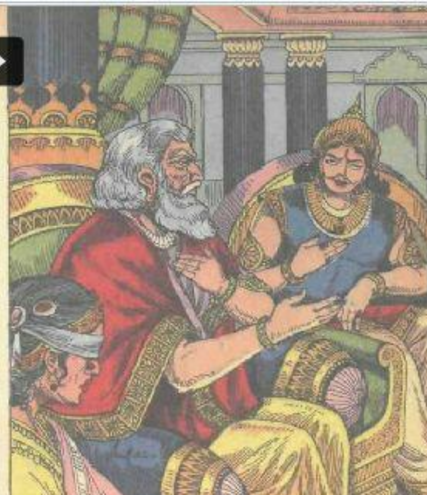
धृतराष्ट्र दानधर्म करी. ब्राह्मणांना जमिनी दान करी. त्याला न आवडणारी गोष्ट करणाराला शिक्षा केली जाईल अशी धर्मराजाने सर्वांना ताकीद केली होती. थोडक्यात सांगावयाचे झाल्यास धृतराष्ट्राचे मुलगे जिवंत असते तर धृतराष्ट्राला जशा

तशी त्याला पांडवांच्या अमदानीत मिळत होत्या. धृतराष्ट्र व गांधारी दोघं पांडवांना आपले मुलगे मानीत.

अशीच पंधरा वर्षे लोटली. धृतराष्ट्राला किंवा गांधारीला कोणत्याही प्रकारची उणीव भासत नसूनही भीम मात्र संधी मिळे तेव्हां काही व्यंगोक्ती करून त्यांच्या हृदयाला कांट्यासारखे बोचेल असे करीतच असे. परंतु ही गोष्ट धर्मराजाला माहीत नव्हती.

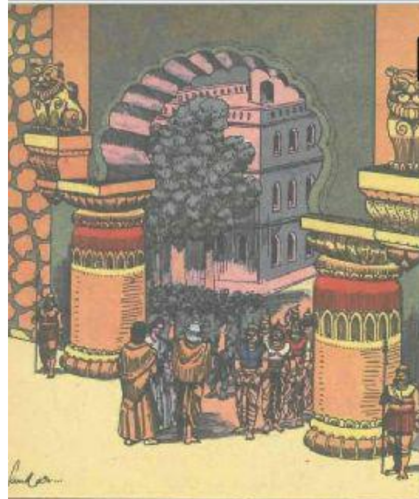
एक दिवशी धृतराष्ट्र धर्मराजाला म्हणाला–"बाबा! आजपर्यंत इतके दिवस तू आमची किती काळजी वहात राहलास! मी कित्येक दानधर्म केली. क्षत्रिय धर्मा-नुसार युद्ध करून मरण पावलेल्या माझ्या सर्व मुलांना स्वर्गप्राप्ती झाली. मी त्यांची श्राद्धे केली. आतां मी त्यांच्या हिताचे असे जास्त काही करण्यासारखे उरलेंच नाही. आतां परलोकासाठी काही पुण्य संपादन करणे मला आवश्यक वाटत आहे. तू होकार दिलास तर वानप्रस्थाश्रमात प्रवेश करावा; म्हणत आहे. गांधारीसुद्धा माझ्या-बरोबर येणार आहे. मी वनात राहून तुला आशीर्वाद देत राहीन."

परंतु धर्मराजाने त्या गोष्टीस होकार दिला नाही व म्हणाला–"तुम्ही वनात जे कष्ट सहन कराल ते पाहून मला सुखाने

राज्य करणे कसे काय सुचेल? तुम्ही उपास करणार, जमिनीवर झोपणार आणि मला किंवा माझ्या भावंडांना लोकनिंदा नाही का सहन करावी लागणार? मला हे राज्य नको. राज्य भोग नको. मी हे राज्य युयुत्सूला देतो. तुमच्या मनाला कोणती तरी गोष्ट लागली असणार, म्हणून तुम्ही वानप्रस्थाश्रमात जाण्याचा विचार करीत आहां. मी तुम्हांला ज्यामुळे दु:ख किंवा कष्ट होत असेल ते कारण दूर करतो."

"तपश्चर्या करावी म्हणतो आहे मी. वृद्धावस्थेत वानप्रस्थाश्रमात प्रवेश करणे ही आमच्या वंशाची रीत आहे. तुझ्याजवळ मी कमी दिवस का राहालो? आतां मी

म्हातारा झालो आहे, तू माझी ही इच्छा मान्य कर." धृतराष्ट्र म्हणाला. त्याने धर्मराजाला असेदेखील सांगितले की त्याची वनवासाची इच्छा पुरी करायला धर्मराज तयार झाला नाही तर त्याला अन्नत्याग करावा लागेल.

तेव्हां व्यासमुनींनी येऊन धर्मराजाला सांगितले की धृतराष्ट्राला त्याच्या इच्छेप्रमाणे वानप्रस्थाश्रमात प्रवेश करण्यास परवानगी द्यावी. तेव्हां धर्मराजाने मान्य केले.

पांडवांनी वैर करून आणि अन्यायाने व कपटाने दूर्योधनाने त्यांचे राज्य बळकावले, म्हणून प्रजेचा राग त्याच्यावर होता. पिता म्हणून धृतराष्ट्राने त्याला अडविले नाही,

होती. परंतु तो जात्या वाईट नव्हता, ही गोष्ट प्रजा ओळखून होती. म्हणून धृतराष्ट्र वानप्रस्थाश्रमात जात असल्याचे ऐकून हस्तिनापुरातील सर्व वर्णाचे नागरिक व प्रजा त्याला निरोप द्यायला जमा झाले. धृतराष्ट्र प्रजेला. म्हणाला–"मी आणि गांधारी दोघं वानप्रस्थाश्रमी प्रवेश करीत आहो. त्याला तुमची सर्वांची अनुज्ञा पाहिजे आहे. दुर्योधनापेक्षां धर्मराज राज्यचालविण्यात जास्त निष्णात आहे असे माझे मत आहे. या भूमीवर शंतनु महाराजांनी प्रथम राज्य केले. त्यांच्यानंतर भीष्माचार्य व विचित्रवीर्यांनी राज्य केले. मी देखील तुमची थोडी फार सेवा केली आहे. कशी केली हे मला माहीत नाही. त्यात काही दोष व उणीवा असल्यास क्षमा करा. दुर्योधनाने दुर्बुद्धीने वागून आमच्या व कित्येक क्षत्रिय कुळांचा नाश केला. त्यात मी निर्दोष होतो असे नाही. ते आतां सर्व विसरा, अशी मी हात जोडून विनंती करतो आहे. यापुढे धर्मराज तुमचा राजा आहे."

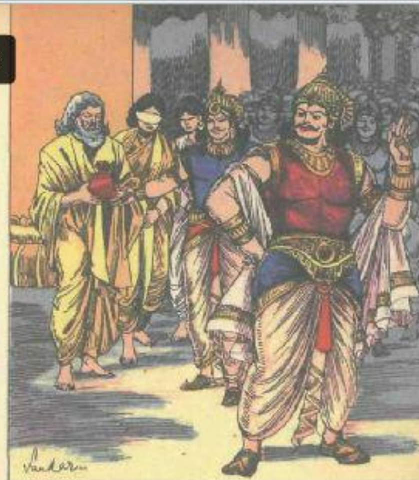
ते ऐकून प्रजेतल्या प्रमुखांचा एक प्रतिनिधी म्हणून एक ब्राह्मण पुढे येऊन म्हणाला–"राजा! तू आमचे सर्वांचे पुत्रांमित्रांसारखे पालन केलेस. तुझ्या वंशांतील कोणीच कधी आम्हांला दुःखी केले नाही.

कष्ट दिलेला नाही. तू वानप्रस्थाश्रमात गेलास तर आम्हांला नेहमीच तुझी आठवण होत राहील. युद्ध ओढवून घेतल्याबद्दल देखील आम्ही दुर्योधनाला कधीच दोष देणार नाही. कारण, वास्तविक कुरुवंशाच्या नाशाला कारण फक्त दैवच आहे आणखी कोणी नाही. धर्मराज सत्पुरुष आहे. सहस्त्र वर्षे त्याचे राज्य चालू रहावे, तो राजा व आम्ही प्रजा म्हणून रहावे हेच देवाजवळ आमचे मागणे आहे."

दुसऱ्या दिवशी विदुर धर्मराजाकडे येऊन म्हणाला–"धृतराष्ट्र कार्तिक महिन्यात वनवासात जाणार आहे. त्यापूर्वी भीष्माचार्य, सोमदत्त, बाल्हिक, त्याचे स्वतःचे मुलगे, द्रोण, सैंधव व इतर मित्रांचे श्राद्ध त्याला करावयाचे आहे. त्यासाठी काही धन खर्च होणार, ते त्याला हवे आहे."

धर्मराज व अर्जुन आनंदाने त्या गोष्टीस कबूल झाले. परंतु भीम काहीच बोलला नाही. अर्जुन त्याला म्हणाला–"तूदेखील थोडे धन दे. धृतराष्ट्र वानप्रस्थाश्रमात जात असतां श्राद्धे करण्यासाठी आपणांजवळ थोडे धन मागत आहे. एके काळी आपण त्याच्याजवळ राज्यासाठी मागणी केली नव्हती का?"

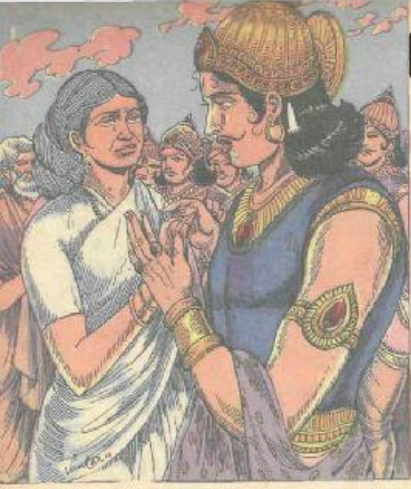
ते ऐकून भीम म्हणाला–"भीष्माचार्य, सोमदत्त, बाल्हिक, भूरिश्रवा, द्रोण व

इतरांच्या श्राद्धासाठी धन देण्यात हरकत नाही. कर्णासाठी माता कुंती काही धन देईल. पण दुर्योधनादिक कौरवांसाठी कां? त्यांना परमलोक प्राप्त झाला नाही तर काय हरकत आहे?"

तेव्हां धर्मराज भीमाला म्हणाला–"भीमा! असं बोलणं आपणांस शोभत नाही!" आणि विदुराला म्हणाला–"भीमाने एवढे मनाला लावून घ्यायचे कारणच काय? धृतराष्ट्राला हवे असेल तेवढे धन द्यायला मी तयार आहे."

नंतर धृतराष्ट्राने श्राद्धकर्मे करून धर्मराजाकरवी अनेक मोठमोठी दाने करविली. सर्व कामे झाल्यानंतर धृतराष्ट्राने गांधारी

सह् कार्तिक पूजा करून वल्कल वस्त्रे धारण केली व वानप्रस्थाश्रमात प्रवेश करण्यास निघाला. सर्वांत पुढे अग्निहोत्र चालू लागले. धृतराष्ट्राबरोबर कौरव पांडव स्त्रिया निघाल्या. तो निघाला तेव्हां निरोप देतांना पांडव खूप रडले. कुंती गांधारीचा हात धरून तिला वाट दाखवू लागली. द्रौपदी, सुभद्रा, परीक्षिताला घेऊन उत्तरा आणि राजधानीतल्या इतर स्त्रिया बरोबर चालू लागल्या. विदुर व संजय दोघांनी धृतराष्ट्राबरोबर जाण्यास अनुमती घेतली.

धृतराष्ट्राने नगराचे द्वार ओलांडल्यावर युयुत्सूला व कृपाचार्यांना परतायला सांगितले. एकेक जण थांबून मागे परंतु

तो कुंतीला म्हणाला–"आई! तू परत जा. मी महाराजांबरोबर जातो."

परंतु कुंतीने धृतराष्ट्र व गांधारीबरोबर जाण्याचे ठरविले होते. ती धर्मराजाला म्हणाली–"धृतराष्ट्र व गांधारी मला सासरा व सासूसारखे आहेत. मी त्यांची सेवा करीत राहून तपश्चर्या करीन."

पांडवांनी तिची अनेक प्रकारे समजूत घालून परतायला सांगितले. परंतु तिने त्यांच्या बोलण्याकडे दुर्लक्ष केले. शेवटी पांडव द्रौपदीसह हस्तिनापूरला परतले.

धृतराष्ट्र सायंकाळपर्यंत चालत राहल्यावर गंगातीरी एका जागी थांबला. ब्राह्मणांनी अग्निहोत्र उरकले. त्यानंतर विदुराने व संजयाने त्याच्यासाठी व गांधारीसाठी दर्भासने घालून झोपण्याची तयारी करून दिली, ती रात्र निर्विघ्न पार पडली.

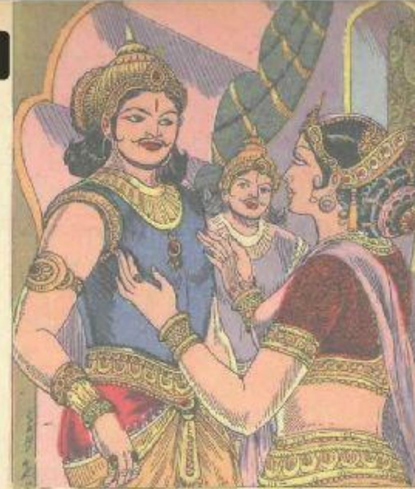
विदुराच्या सल्ल्याने गंगातीरी तेथेच एक पर्णकुटी धृतराष्ट्रासाठी तयार करविण्यात आली. तेथे काही दिवस राहून धृतराष्ट्राने कुरुक्षेत्री एका आश्रमात प्रवेश केला. तेथे शतयूप नांवाचा एक राजर्षी रहात असे. त्याने आपल्या मुलाला राज्य देऊन वानप्रस्थाश्रमात प्रवेश केला होता. धृतराष्ट्राने तपश्चर्या सुरू केली. त्याला भेटायला जे कोणी येत, त्यांचे आतिथ्य वगैरे

करी असतां मधूनमधून पुराणा-तल्या अनेक गोष्टी गांधारी व कुंतीला सांगत असे.

धृतराष्ट्र वानप्रस्थाश्रमी निघून गेल्यावर हस्तिनापूरच्या नागरिकांना राजधानी एकाएकी लहान झाल्यासारखी वाटू लागली. त्या वृद्ध राजाविषयी ते आपसात तासन् तास बोलत बसत. पांडवांची गोष्ट निराळी सांगण्याची गरजच नाही. धृतराष्ट्राबरोबर माता कुंती देखील निघून गेल्यामुळे त्यांना जिवंत असून मृतावस्थेत असल्यासारखे भासू लागले.

सर्वांआधी बोलला तो सहदेव, कुंतीला भेटण्याची इच्छा त्याला फार होऊ लागली. द्रौपदीदेखील धर्मराजाला म्हणाली–"सर्व बायकांची इच्छा एकदा धृतराष्ट्र गांधारीला आणि कुंतीमातेला भेटावे अशी आहे."

लगेच धर्मराजाने धृतराष्ट्राच्या भेटीस जाण्याची तयारी केली. कोणा नागरिकांना बरोबर यायचे असेल तर यायला हरकत नाही असे त्याने जाहीर केले. दुसऱ्याच दिवशी सर्व निघाले. जणुकाही एक मोठे थोरले सैन्यच निघाले. रथांत, घोड्यांवर, उंटांवर बसून आणि ज्यांना ते शक्य नव्हते ते पायीच चालू लागले. बायका पालख्यांतून निघाल्या. फक्त युयुत्सू आणि धौम्य मुनी राजवाड्यात मागे राहले.

पांडव येत आहेत हे कळल्यावर काही आश्रमवासी त्यांना भेटायला सामोरे आले. धर्मराजाने त्यांना विचारले–"आमचे मोठे काका कोठे आहेत?"

धृतराष्ट्र महाराज स्नानासाठी आणि फुले व पाणी आणण्यासाठी यमुना नदीवर गेल्याचे त्यांनी सांगितले. पांडव त्यांनी सांगितलेल्या वाटेने निघाले. दुरून त्यांना धृतराष्ट्र, गांधारी व कुंती येत असलेली दिसली. सहदेव धावत पळतच गेला आणि मातेचे पाय धरून रडू लागला. तिचे डोळे देखील ओले झाले. तिने त्याला उचलून उभे केले व प्रेमाने त्याला भेटली आणि सहदेव आला असल्याचे तिने गांधारीला

सांगितले. आतां तिला सर्व पांडवदेखील दुरून दिसू लागले होते.

नंतर पांडव, त्यांच्या पत्नी व इतर लोक चारीबाजूला घोळका करून बसल्यावर धृतराष्ट्राला तो हस्तिनापुरातच असल्या सारखा आनंद झाला. आश्रमातले सर्व मुनी पांडवांना भेटायला आले. संयजाने सर्वांचा परस्पर परिचय करून दिला. सर्व निघून गेल्यावर धर्मराजाने धृतराष्ट्राला कुशल वार्ता विचारून "विदुर काका दिसत नाहीत, कोठे गेले आहेत ते?" असे विचारले.

"विदुर अनशनव्रत करून घोर तपश्चर्या करीत असल्याने फार थकला आहे. तो दिगंवर होऊन वनात फिरतो व कधीकधी दिसतो असे 'मुनी सांगतात." धृतराष्ट्र म्हणाला.

इकडे त्याच्या विषयी असे बोलणे चालू असतानाच विदुर दुरून येत असलेला दिसला. धर्मराज एकटा त्याला भेटायला गेला. विदुर दाट अरण्यातून जात असतां [illegible] काका! तुमच्या दर्शनासाठी येतो आहे!" असे म्हणत निघाला.

विदुर अरण्यात एका अगदी निर्जन स्थानी थांबला. "मी धर्मराज!" असे म्हणत धर्मराज त्याच्या समोर हात जोडून उभा राहला. विदुर ओळखू न येण्या इतका थकला होता व टक लावून धर्मराजाकडे पहात होता. धर्मराजाला विदुराचे अवयव त्याच्या अवयवात व प्राण त्याच्या प्राणात लीन झाल्यासारखे भासले.

त्यानंतर थोडया वेळाने विदुराचे प्रेत एका झाडात लीन झाल्यासारखे दिसले. परंतु ते दृश्य झाले नव्हते.

धर्मराजाने विदुराच्या देहाचा अग्नि संस्कार करण्याचे ठरविले. परंतु योगी-यतींचा अग्निसंस्कार होत नसतो. म्हणून तो विचार सोडून आश्रमात परत येऊन त्याने सर्वांना घडलेली गोष्ट सांगितली. सर्व आश्चर्यचकित झाले.

मित्रभेद

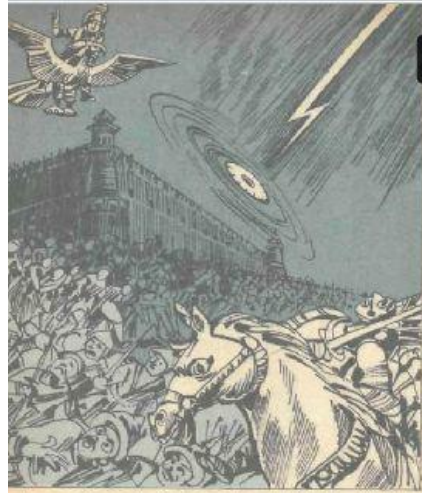
[१२]

कोष्टयाने राजकन्येला वचन दिले खरे, परंतु दुसऱ्या क्षणाला विचारात पडला. आतां पुढे काय करायचे? गरुड-वाहनावर बसून त्याला तेथून जीव वांच-विण्यासाठी वाटेल तिकडे पळून जाणे शक्य होते. परंतु मग त्याचा सर्व प्रयत्न निष्फळ ठरणार आणि त्याला त्याची प्रेमिका कशी लाभणार? विक्रमसेन नक्कीच आपल्या भावी सासऱ्याचा वध करून सुदर्शनाला पळवून नेईल व तिच्याशी लग्न करील. आपण त्याच्याशी युद्ध केले तर आपल्याला मरण निश्चितच येणार! सुटकाच नाही तर शौर्य दाखवून मरण्यातच शहाणपण आहे. आपण या नारायणाच्या वेषात युद्ध केले तर शत्रू कदाचित भ्रमात पडून पळून देखील जाईल.

इकडे कोष्टयाने मनाशी असा विचार केला आणि तिकडे वैकुंठ लोकात गरुड श्रीमन्नारायणाला मर्त्य लोकात घडलेली गोष्ट सांगून नम्रपणे म्हणाला–"देवा! तुझे सोंग करून फिरणारा हा कोष्टी युद्धात मारला गेला तर तुझी पूजाअर्चा पुढे कोण करणार? तुझ्यावरचा लोकांचा विश्वास कायमचा उडेल! तेव्हां काय करायचे ते लौकरच ठरवा!"

तेव्हां श्रीमन्नारायण म्हणाला–"हे पक्षि-राजा! मला हा अन्याय सहन होणार नाही अन्यायाने खंडणी कर वसूल केल्या-बद्दल हा विक्रमसेन ठार झाला पाहिजे. फार झालं! तो माझ्या भक्ताच्या वंशाचा सर्वनाश करायला निघाला आहे. मला हे पाहवणार नाही. मी त्या कोष्टयाच्या देहात

शेवटच्या मलपृष्ठावरील चित्र

प्रवेश करून त्याच्या चक्रात माझे चक्र प्रवेश करतील."

उजाडताच कोष्टी राजकन्येच्या मदतीने युद्धाला तयार झाला. राजादेखील स्वतःचे सैन्य घेऊन युद्ध करण्यास राजधानीच्या बाहेर पडला. दोन्ही सैन्ये परस्परांशी भिडली. कोष्टी आपल्या गरुडवाहनावर बसून आकाशांतून उडत रणांगणावर आला. त्याने आपला शंख जोराने फुंकला.

शंखनाद ऐकून शत्रुसैन्याने वर आकाशा-कडे पाहिले आणि स्वतः श्रीमन्नारायण युद्धाला आला असल्याचे समजून सैन्याची गाळण उडाली. कित्येक जण घाबरूनच जमिनीवर निःचेष्ट पडले. कित्येक बेशुद्ध

कडे नुसते पहातच राहले. त्याच वेळी कोष्टयाने आपले सुदर्शन चक्र फेकले. ते विक्रमसेनाचा शिरच्छेद करून परत कोष्टयाच्या हातात आले. त्याच्या मांड-लिक राजांनी कोष्टयासमोर साष्टांग नमस्कार करून जीवदान मागितले.

"यापुढे तुम्ही सुप्रतिवर्माला प्रमुख म्हणून मान्य केले पाहिजे!" कोष्टी म्हणाला.

सर्व त्या गोष्टीस कबूल झाले. विक्रम-सेनाचे सर्व सैन्य सुप्रतिवर्माच्या स्वाधीन झाले. त्यानंतर कोष्टयाला सर्व सुखोपभोग कायमचा लाभला. त्याचा मानमरातब वाढला.

दमनकाने विष्णूचे सोंग करणाऱ्या कोष्टयाची ही गोष्ट सांगितल्यावर करटक त्याला म्हणाला—"तुझा तितकाच विश्वास आहे तर तू पिंगलकाकडे जाऊन तुझी युक्ती काही उपयोगाची होते का, पहा. विजयी भव."

दमनक पिंगलकाकडे जाऊन नम्रपणे नमस्कार करून त्याच्या अनुमतीने बसला.

पिंगलकाने त्याला विचारले—"काय रे, बरेच दिवसांनी भेटायला आलास?"

"धन्याने बोलाविले नाही तरी क्षेमकुशल व्हावे या विचाराने एक महत्वाची गोष्ट निवेदन करायला इकडे आलो होतो. धन्याला

करून सांगणे कधी कधी आवश्यक असते. न रुचणाऱ्या खऱ्या गोष्टी सांगण्याचे धैर्य स्वामिभक्त व विश्वासपात्र अशा सेवकां-मध्येच असते." दमनक म्हणाला.

"काय रे ते, तू एवढा अगत्याने सांगा-यला आला आहेस?" पिंगलकाने उत्कंठेने विचारले.

"महाराज! राजकर्त्याचा विश्वासपात्र असलेल्या संजीवकाने राजद्रोह करण्यासाठी विडा उचलला आहे. मला सर्व कळलं आहे. आपला वध करून आपलं सिंहासन बळ-कावण्याचा विचार त्याने कित्येकांना कळविला आहे. आजच हा कट यशस्वी करण्याचा घाट घालण्यात आला आहे. पिढ्यान् पिढ्या आपल्या पदरी सेवा करीत आल्यामुळे कर्तव्य समजून मी आपणांस सावध करण्यासाठी आलो आहे." दमनक म्हणाला.

ते ऐकून पिंगलक घाबरून गेला. ते ओळखून दमनक पुढे म्हणाला—"महाराज! रोग मूळ धरण्यापूर्वीच नष्ट केला पाहिजे. कीड वेळेवरच काढून टाकली नाही तर झाड मुळापासूम नष्ट होते. शत्रूचा नाश वेळीच केलेला बरा. सगळी राज्यव्यवस्था या बैलाच्या हातात देऊन आपण स्वतःच आता फसलां आहां."

"परंतु संजीवक माझ्या विरुद्ध कां बरं उलटावा? मी त्याला कोणत्याही प्रकारे असंतुष्ट केले नाही!" पिंगलक म्हणाला.

"दुष्टाला काही कारण लागते का, महाराज? तो पहिल्यापासूनच द्रोह करीत आला आहे, असे माझे म्हणणे आहे. आपण या बैलासारख्या दोघां बलिष्ठ वीरांना पुरे आहां या अरण्यात. त्याने छलकपट करून आपला अनुग्रह संपादन केला आहे. परंतु आपण त्याचा उद्धार करण्यासाठी हात दिलात तोच हात धरायच्या विचारात तो दिसतो आहे. कृतघ्नाची गोष्ट आपण ऐकली नाही वाटते?" दमनकाने विचारले.

"कोणती गोष्ट?" पिंगलकाने विचारले.

दमनक गोष्ट सांगू लागला.

कृतघ्नाची गोष्ट

यज्ञदत्त नावाच्या एका प्राप्ती नसलेल्या दरिद्र माणसाला टोपलीभर मुलं होती. एक दिवशी घरात चूलच पेटली नाही. मुलांच्या आईचा जीव कळवळला. रागानें ती नवऱ्याला म्हणाली–"काय हो! हातावर हात धरून काय बसला आहां! मुलांचा जीव जायची वेळ आली आहे, दिसत नाही का? जाऊन आणा काहीतरी मिळवून! रिकाम्या हातानें येऊ नका!"

ते ऐकून ब्राह्मण जागचा हलला आणि बाहेर निघाला. बराच दूर चालून गेल्यावर एक जंगल लागले. त्याला फार तहान लागली म्हणून पाण्याच्या शोधार्थ हिंडू लागला. दाट झाडीत त्याला एक खोल खड्डा दिसला. त्याच्या चारीबाजूला खूप गवत उगवले होते. परंतु आत पाणी मुळीच नव्हते. त्याने वांकून आत पाहतांच त्याला त्यात एक वाघ, एक माकड, एक सांप आणि एक मनुष्य दिसला.

नाही. म्हणून मला बाहेर काढून माझ्या कुटुंबियांना भेटायला संधी दे."

"तुझं नांव ऐकूनच सर्व प्राणी थरथर कापू लागतात. मग मी तुला बाहेर कसा काय काढीन?" यज्ञदत्ताने विचारले.

"अहो, प्रत्येक पापाला प्राय:श्चित्त असते, परंतु कृतघ्नपणाला प्राय:श्चित्त नाही. तुम्ही मला भिण्याचे कारण मुळीच नाही. तुम्ही मेहरबानी करून मला वर काढा." वाघ म्हणाला.

प्राणरक्षण करीत असतां स्वत:चा प्राण गेला तरी पुण्य लाभ होतो, असा विचार करून त्या ब्राह्मणाने लतावेलींचे एक दोरखंड तयार करून त्याच्या मदतीने वाघाला बाहेर काढले.

"अहो! मलासुद्धां बाहेर काढा!" अशी माकडाने विनंती केली. सांपानेदेखील तशीच विनंती केली. ब्राह्मणाने त्या दोघांना बाहेर काढले.

१५०. प्राचीन देवालयांचे अवशेष

४००० वर्षांपूर्वी बाबिलोनवासियांनी साम्राज्य स्थापन केले. त्यांचा देव "मर्डुक" होता. खालील चित्रात मर्डुकाच्या देवालयाचे अवशेष आहेत. जमिनीवरच्या इमारती ढासळल्या. म्हणून काढल्यावर सापडलेला हा भाग आहे. बाबिलोन नगर बगदादच्या दक्षिणेला आहे.

